

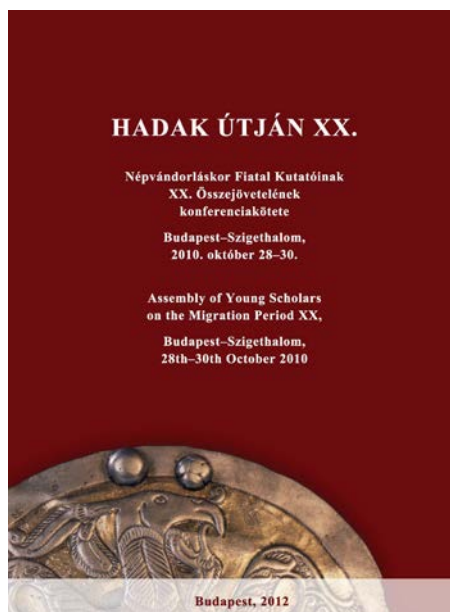
Különlenyomat / Separatum

KRISZTIANIZÁCIÓ ÉS RÉGÉSZET.
AZ ERDÉLYI-MEDENCEI 11-13. SZÁZADI TEMPLOMKÖRÜLI TEMETŐK
KUTATÁSAINAK STÁDIUMA

(CHRISTIANIZATION AND ARCHAEOLOGY. THE RESEARCH OF ELEVENTH TO THIRTEENTH
CENTURY CHURCHYARD CEMETERIES IN THE TRANSYLVANIAN BASIN)

GÁLL ERWIN

*In: Petkes Zs. Szerk. HADAK ÚTJÁN XX.
Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete
Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30.
Assembly of Young Scholars on the Migration Period XX,
Budapest-Szigethalom, 28th–30th October 2010
Budapest 2012, 287–312.*

KRISZTIANIZÁCIÓ ÉS RÉGÉSZET.
A ERDÉLYI-MEDENCEI 11–13. SZÁZADI TEMLOMKÖRÜLI TEMETŐK
KUTATÁSÁNAK STÁDIUMA.

GÁLL ERWIN

*Kutatásainkat a POSDRU 89/1.5/S/61104 projektszám alatt a Területi Humánerőforrás-fejlesztési Operatív Program 2007–2013 és az Európai Szociális Alap támogatása segítette
This work was possible with the financial support of the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development 2007–2013, co-financed by the European Social Fund, under the project number POSDRU 89/1.5/S/61104*

A templom körüli temetők kutatása az utóbbi években jelentős eredményeket ért el az Erdélyi-medencében. Sorra jelennek meg a medence különböző régióiból az új régészeti kutatások eredményei, illetve néhány esetben elkészült egy-egy régebben feltárt lelőhely új értékelése, vagy közlése. A tisztánlátás érdekében ugyanakkor javasolt az elért eredmények minél rendszerezettebb bemutatása, illetve ezeknek kritikája.

A tér és az idő behatárolása

Az elemzésünk tárgya földrajzi szempontból az 57 000 km²-es Erdélyi-medence, kronológiai szempontból pedig a 11–13. század, pontosabban a 11. század második fele és a 13. század közepe. Ahogyan próbálok rávilágítani, ezen időhatárokat relatívan szükséges kezelni, hiszen a szóban forgó temetőket, a leletanyaguk alapján nem tudjuk pontosan keltezni, sok esetben pedig a temetőhöz tartozó leletanyag esetében egyáltalán nem állítható, hogy a szóban forgó temetkezési helyet csak a 13. századig használták volna. A Kárpát-medencétől független Erdélyi-medencét peremmedencék határolják. A medence a Délkeleti-Kárpátok, illetve Erdélyi Kárpátok vonulata a Bukovinai-, a Máramarosi-havasoktól a Felső-Tisza völgyétől, kelet felé a Szucsáva folyó forrásvidékétől a Duna Kazánszoros-vaskapui völgyszakaszáig nyúlik félkörívben. E nagy tájrendszer nyugati övezetében, mintegy határként emelkedik az Erdélyi-Középhegység (Nyugati havasok a román elnevezés szerint), ennek déli folytatásában pedig a Bánság-hegyvidék. Ez a domborzati kép a nyugat felé két helyen nyitott: a Maros mentén szűkebb területen, a Szamos mentén tágabb területen. Ezeken kívül a Kárpátok vonulatát mind az északkeleti, mind a déli részeken hágók és völgy-szorosok tagolják (Radnai-, Borgói-hágó, Tölgyes-, Békás-, Gyimesi-, Bodza-szoros, Tatár-hágó, a Tömösi-szoros, a Törcsvári-hágó, Vöröstoronyi-szoros, Szurdok-szoros).

Meg kell jegyeznünk hogy a Keleti-Kárpátok tömegessége dél felé haladva csökken, északon 170 km, Dédánál 100 km, Kézdivásárhelynél 90 km. A nagyjából 500–1000 m magas térségeket bükkerdők uralják, a magasabb hegyeket pedig a fenyőerdők, az alacsonyabb dombvidékeken a tölgyerdők vannak többségben. Erdős sztyepp legfeljebb kis területen és foltokban csak a Mezőségen (Kolozsvártól (Cluj-Napoca, Románia) északra) fordul elő. A medence vízhálózati sűrűsége nagy, földje pedig gazdag sóban, illetve nemesfémekben.

Bevezetés

A kora középkori templom körüli temetők talán a középkor-régészet „legmostohább” gyereknek számítanak a Kárpát-medencében és specifikusan az Erdélyi-medencében. A magyar régészet nem vagy alig foglalkozott ezzel a kérdéssel (egyetlen kivételt gyakorlatilag Bóna István szintézise jelenti napjainkig) (Bóna 1988, 194–237), a romániai régészet részéről pedig e kérdés problematikája nagyon kevés esetben merült fel (Iambor és Matei 1979, 599–620; Iambor és Matei 1983, 129–150; Iambor et al. 1981, 131–146). A Doboka-IV. vártérség (Dăbâca, Románia) temetőjével foglalkozó előtanulmányunkon kívül, a romániai régészetben nem használatos, a templom körüli temető, mint temetőtípus, illetve mint, fogalom („cimitirul din jurul bisericii”). A Kurt Horedt által – a romániai szakirodalomban tudtommal először – 1958-ban idézett Szent László és Könyves Kálmán féle törvények axiómaként ivódottak bele a romániai régészeti közgondolkodásban (Horedt 1958b, 145); ez is aláhúzza a „vegyes érvelés” féle módszer 20. századra jellemző majdhogynem általános voltát.

A régészetben a német terminológia, a „gemischte Argumentation” kifejezés jelöli azt a módszert, amely majdnem általános a romániaiában, de túlsúlyban van a kelet európai (a szerzők nemzeti iden-

titásától függetlenül) régészetben is. E módszer jellege, a régészeti leletegyüttes, illetve jelenség értékelése egy másik régészeti adat interpretációja vagy valamilyen hipotézise által, de igen sokszor történeti, antropológiai, etnográfiai, lingvisztikai adat és történeti elmélet segítségével. Azonban a különböző dolgok összevetése, összekapcsolása igen korlátozott feltételek mellett lehetséges, ami esetünkben azt jelenti, hogy a történeti adatok (Szent László és Kálmán törvényei) és a régészeti tények összekapcsolása és értelmezése módszertani tévedés, mondhatni autokratikus szemléletmód. Az említett törvényekből kiindulva ugyanis az erdélyi régészet a 11. század végétől keltezett minden temetőt, anélkül hogy pontosabban kronológiai szempontból is megvizsgálta és elemezte volna azokat. Ahogyan említettük: ez a módszer téves, az eredményei pedig éppen ezért megkérdőjelezhetők. Efféle módszert a német régészetben már a század 70-es éveiben erőteljesen bírálta Joachim Werner és a „Gettrent Marschier, vereint Schlagen” féle jelmonddal arra hívta fel a figyelmet, hogy például ebben az esetben, a régészet próbáljon minél függetlenebb álláspontot és kutatói pozíciót kialakítani. (Werner 1979, 9–10; Hachmann 1970, 11) Ezzel szemben, Reinhard Wenskus szerint, aki ugyan elismerte a régészet autonómiáját, a régészet törekvései csakis történeti vagy ennek alárendelt szerepre alkalmasak. (Wenskus 1977, 113.) Ahogyan próbáltam egyes kérdésekben erre reflektálni, a korszakkal foglalkozó kollégák éppen ebbe a hibában estek, sőt sokszor egy hipotézist később, mint bebizonyított tényként kezeltek.

Az adatbázis és minősége

Az adatbázisunk eddig a pillanatig 48 lelőhely templom körüli típusú temetőjét tartalmazza, de összehasonlítva a Körösök vidékével, dél-kelet Nyírséggel, Máramarossal és a Bánsággal ez sokkal jelentősebb és sokkal jobban is kutatott.

Az Erdélyi-medencéből a „templom körüli temetőtípust” nagyon sok lelőhelyről ismerünk, ezek keltezését a szakirodalom elsősorban a 12. századtól állapította meg. Ha a feltárás mennyiségét nem lehet kritizálni, annál inkább nem lehet e temetők feltártságának méreteit, minőségét, illetve sok esetben e közlemények nem éppen megfelelő szakmai szintjét. Ugyanakkor ismereteink alapján, csak néhány esetben történt meg a mellékletekben szegény temetők sírjainak antropológiai elemzése, nem is beszélve ezeknek genetikai vagy éppen ¹⁴C-es vizsgálatáról. A kérdés jobb taglalása és a hiányosságokra való rámutatás céljával táblázatban

foglalva próbáltam erre felhívni a figyelmet (ld. még a 2. ábrát).

A templomkörüli temetők földrajzi elterjedése az Erdélyi-medencében (2. ábra)

A temetők földrajzi, területi elterjedésével kapcsolatban, láthatjuk, hogy kimutathatóak a medence északi részétől egészen Erdély dél-keleti térségéig. Tömbösödésük csakis a kutatás aktuális stádiumát jelenti, e 11–13. századi temetők beható kronológiai elemzése azonban halaszthatatlan kérdésköre marad a régészeti kutatásnak.

A középkori ember és a túlvilág, avagy a templom körüli temetők kontextualitása

A temetés a középkorban elválaszthatatlan a korabeli ember alapvető vallásos meggyőződésétől, így a temetkezés minden lényegi jellegzetessége valamilyen kapcsolatban áll az egyház teológiai tanításával, illetve az abból kiinduló kortárs egyházfegyelmi előírásokkal. Az érett középkorban (12–13. század) az Egyház saját jogon volt illetékes az elhunytak eltemetésére. A temető, összehasonlítva a kereszténység korai századaihoz képest, alapvető változásokon ment keresztül, létesítésére településen belül vagy kívül a püspök volt jogosult, és a templom mellett, a templom falai körül helyezkedhetett el, de maga a templom is funkcionálhatott temetkezési helyként (Szuromi 2002).

Ez a megállapítás vonatkozik az Erdélyi-medencében a 11. században megjelenő temetőtípusra is, az úgynevezett „templom körüli nekropoliszokra”. A „templom körüli temető” régészeti jellegzetessége a templom, vagy ennek nyomainak megléte, illetve a sírok sűrűsége. Nagyon sok esetben találkozunk többes temetkezéssel, illetve a temetkezések szuperpozíciójával. A templomban való temetkezés sokszor a társadalmi helyzet, pozíció jelképe (pap, nemes).

Ezeknek a templom köré szervezett temetők keltezését a volt Magyar Királyság keleti területein az erdélyi, általánosan pedig a romániai régészet, fenntartások nélkül az írott források alapján a 11. század végétől és a 12. század elejétől keltezi. Pontosabban az I. Szent László uralma vége felé és Könyves Kálmán uralma alatt megtartott szabolcsi (1092), tarcali (1100 körül) és esztergomi (1104–1112/1113) zsinat határozatai eredményei alapján a sírokat a templom köré kellett megásnia a közösségeknek. De ez valóban így van? Minden templom körüli temető post-quemjét automatikusan a 11. század végétől kellene számítanunk? Általánosíthatunk két-három írott forrásra támaszkodva?

1. ábra – 1 A templomkörüli temetők kutatásának stádiuma

Fig. 1. – 1 Status of research of medieval churchyard cemeteries

Rövidítések/Abbreviations: j. jiddish; n. német/german; ó-r. ó vagy régebbi román/old, or former romanian; r. aktuálpolitikai jelenlegi román adminisztrációs megnevezés/actual romanian name

Lelelőhely (a lelelőhelylista számozása érvényes 3. ábra esetében is)	Sírmennyiség	Antropológiai elemzés	¹⁴ C	DNS vizsgálat	Feltárás éve/évei
1. Kolozsmonostor (r.: Cluj-Mănăstur) (Gáll et al. 2010, 140–164, táb. 44–55)	142	0	0	0	1977, 1978
2. Kolozsvár-Fő tér (r.: Cluj-Napoca/ó-r.: Clush/n.: Klausenburg/j.: קלויזנבורג, Kiojznburg) (Gáll et al. 2010, 165–171, táb. 56–58)	31	1 (Gáll et al. 2010, 173–174)	0	0	1943, 2007
3. Doboka (r.: Dăbăca/n.: Dobeschdorf)-Tamás kertje (Közöletlen)	61	0	0	0	1966–1967
4. Doboka-IV. vártertség (Gáll 2011.)	490 sír amelyekben kb. 651 csontváz	0	0	0	1964, 1965, 1968, 1969, 1973, 1976, 1977, 1986
5. Doboka-Boldogasszony (Közöletlen)	109 (A sírok egy része későbbi, 17. századi keletkezésű)	0	0	0	1982
6. Nemeszsük, Zsuk (r.: Jucu/n.: Schucken) (Közöletlen. Ioan Stanciu adatai)	Kb. 80	0	0	0	2007
7. Kide (r.: Chidea) (Méri 1944)	116 (Pontosan nem ismert, hogy hány sír tartozik a 12–13. századhoz)	0	0	0	1943
8. Gyulafehérvár (Alba Iulia/ó-r.: Bálgrad/ n.: Weißenburg, Karlsburg)-Székesegyház (Marcu Istrate 2008)	50 (Az ásató szerint a 11. század végétől a 13. századig keletkező a "3. temetkezési horizont")	0	0	0	1953, 2001–2002
9. Gyulafehérvár-Római fürdők (Horedt 1958 a, 50–63)	?	0	0	0	1905
10. Szászváros (r.: Orăștie/n.: Broos) (Közöletlen. CCA 1997, 33)	?	0	0	0	1993–1997
11. Sztrigyszentgyörgy (r.: Streisângeorgiu) (Popa 1976, 37–64)	6?	0	0	0	1973
12. Algyógy (r.: Geoagiu de Jos/n.: Gergesdorf) (Petrov 1996, 403–413)	270	0	0	0	1993–2001
13. Piski (r.: Simeria Veche) (Heitel 1972, 2, 154: nota 6, 142: 1, térkép)	?	0	0	0	1960–1970
14. Kaplony (r.: Coplean) (Közöletlen)	?	0	0	0	???
15. Malomfalva (r.: Morești/ó-r.: Malomfalău/n.: Mühlendorf) (Horedt 1984)	55	0	0	0	1958
16. Segesvár (r.: Sighișoara/n.: Schässburg, Schäsbrich)-Szőlős (Harhoiu, Ioniță 2008, 199–223)	135	0	0	0	1978–2005
17. Segesvár-Biserica din Deal (CCA 2000, 96)	?	?	?	?	1998–1999
18. Segesvár (Sighișoara)-a kolostor temploma (CCA 2006, 328–329; Crângaci Tîplic 2004–2007, 58, 86. jegyzet)	?	?	?	?	2005

Lelőhely (a lelőhelylista számozása érvényes 3. ábra esetében is)	Sírmennyiség	Antropológiai elemzés	¹⁴ C	DNS vizsgálat	Feltárás éve/évei
19. Kányád (r.: Ulieș) (Derzsi-Sófalvi 2008, 267–285)	56 sír (A temetkezések jelentős hányada a 12–13. századra keltezhetőek)	0	0	0	2005–2006
20. Földvár (r.: Feldioara/n.: Marienburg, Märremburg)- Evangélikus templom (Ioniță et al. 2004, 44; Ioniță 2010, 389–400)	127 (Stroncium vizsgálatok folyamatban vannak)	0	0	0	1990–1995, 1998–1999, 2006–2007
21. Homoróddarócfa (r.: Drăușeni/n.: Draas) (Dumitrache 1979, 155–198; CCA 1995, 23; Marcu 2002, 41–78)	200–300 12–13. századra keltezhető temetkezés	0	0	0	1973–1976, 1993–1996
22. Szászfehéregyháza (r.: Viscri/n.: Deutsch-Weisskirch) (Dumitrache 1981, 253–285; Velter 2002, 186, 352)	? (2) (Dumitrache leírásából nem derül ki a feltárt sírok száma és ami minket érdekel, a 11–13. században keltezhető sírok száma. Annyit megemlít, hogy 2 temetkezést regisztrált, amelyben melléklet is volt)	0	0	0	1970–1971
23. Medgyes (r.: Mediaș/n.: Mediasch) (Crângaci Țiplic 2004–2007, 56–57, 71–73. jegyzet)	3	0	0	0	?
24. Boroskrakkó (r.: Cricău/n.: Krakau) (Heitel, Bogdan, 1968, 483–496)	7–8	?	?	?	1971
25. Szászsebes (r.: Sebeș/o-r.: Sebeșul Săsesc, Sas-Sebeș/n.: Mühlbach, Melnbach) (Heitel 1969, 6–7; Crângaci Țiplic, 2004–2007, 57, 79. jegyzet)	Heitel leírásából nem derül ki a temetkezések száma	?	?	?	1961–1962
26. Nagyszeben (r.: Sibiu/n.: Hermannstadt) (Marcu Istrate et al. 2007, 65–70)	1833 (pontosan nem ismert azon sírok száma, amelyek a 12–13. századra keltezhetőek)	0	0	0	
27. Bögöz (r.: Mugeni/n.: Begesen) (Közöletlen.)	?	0	0	0	?
28. Székelyudvarhely (r.: Odorheiu Secuiesc/n.: Oderhellen, Odderhällen) (Demjén Andrea adatai, hálás köszönet érte)	?	0	0	0	?
29. Sajósárvár (r.: Șirioara) (Iambor 2005, 196–197)	78	0	0	0	1972–1973
30. Marosszentgyörgy (r.: Sângeorgiu de Mureș/n.: Sankt Georgen) (Zrinyi 1976, 146)	25 (ebből 3 biztosan Árpád-kori) (Keve László információi, amelyet hálásan köszönünk)	25	3 (A három biztosan Árpád kori sírról ¹⁴ C elemzést végeznek) (Keve László információi, amelyet hálásan köszönünk)	0	?, 2010
31. Szászorobó (r.: Gârbova/o-r.: Gârbova Săsească/n.: Urwegen, Urbijen, Ausendref) (Heitel 1972, 143, fig. 3)	?	0	0	0	?
32. Szászmužsna (r.: Moșna/o-r.: Moșna, Mojna, Meșindorf/n.: Meschen, Maešn) (CCA 2000, 65)	?	0	0	0	?
33. Marosvásárhely (r.: Târgu Mureș/ n.: Neumarkt) (Heitel 1972, 154)	?	0	0	0	?
34. Szentlászló (r.: Sânvăsii) (Közöletlen)	3	0	0	0	2009

Lelőhely (a leelőhelylista számozása érvényes 3. ábra esetében is)	Sírmennyiség	Antropológiai elemzés	¹⁴ C	DNS vizsgálat	Feltárás éve/évei
35. Nyárádszentimre (r.: Eremieni/n.: Sankt Emmerich) (Közöletlen)	?	?	?	?	?
36. Nyomát (r.: Maiad) (Közöletlen)	?	?	?	?	?
37. Berekeresztúr (r.: Băra/n.: Kreutzdorf) (Közöletlen)	?	?	?	?	2004
38. Várfalva (r.: Moldovenesti/ó-r.: Varfalău/n.: Burgdorf) (Horedt 1952, 318–320)	5 v. 6	0	0	0	1946–1951
39. Szentábrahám (r.: Avrămești/) (Benkő 1992, 213, 223, fig. 34)	?	0	0	0	1986–1987
40. Csiksomlyó (r.: Șumuleu-Ciuc/n.: Schomlenberg, Somlyoer-Berg)- plébánia templom (Botár 2009, 61–65)	2	0	1	0	2005
41. Gyalu (r.: Gilău/n.: Julmarkt) (Közöletlen)	6	0	0	0	1997
42. Magyarvalkó (r.: Văleni/) (Közöletlen)	? Ismeretlen számú feldúlt sír leletanyaga a református templom alatt. Közöletlen.	0	0	0	1974
43. Szakadát (r.: Săcădate/n.: Sagetal) (Heitel 1972, 7)	?	0	0	0	?
44. Marosszentkirály (r.: Sâncraiu de Mureș/n.: Weichseldorf)	? (Szórvány, bordázott S végű hajkarikák 12. századi, több mint valószínűleg templom körüli temetőre utalnak)	?	?	?	?
45. Kerc (r.: Cârța/n.: Kertz, Kiertz)	? Ismeretlen sírszámú 12. századi temető	0	0	0	1976
46. 46. Csapószentgyörgy (r.: Sfântu Gheorghe) (Vlassa 1965, 25–27; Rusu 1966, 402–405, 6. kép. 1–2, 4–8, 10–13)	? 11–14. századi temető	0	0	0	→1965
47. Moigrád-Porollissum régészeti park (r.: Moigrad) (Bencze Ünige információi)	12. század	39	folyamatban	0	2010
48. Szék, korábban Székakna (r.: Sic/n.: Secken, Markstuhl) (http://www.cultural- heritage.ro/Arheologie/cronicaCA2 008/rapoarte/158.html)	13. század?	4	0	0	2006

Az újabb, régészeti és ¹⁴C-es elemzések részben ellentmondanak az írott forrásoknak, legalábbis a 11. századi Magyar Királyság egyes területein (Alföld, Dunántúl). Szentek-Kajánon és Szombat-hely-Szent Mártonon (Magyarország) elvégzett ¹⁴C minták, illetve régészeti elemzések arra utalnak, hogy ez a temetkezési mód a Kárpát-medencében is elterjedt már a 11. század elején (Kiss 2005, 151–162; Türk 2005, 213–219).

A kérdés csak az, hogy mely régió(k)ban, illetve központok esetében? Logikai szempontból a templom köré való temetkezés „divatja” legkorábban a vallási (és természetesen) a politikai centrumok esetében képzelhető el, a periférikus vidékek településein ez jóval később, az idézett 11. század vé-

gi és 12. századi dekrétumok alkalmazása után válhatott, a 12. század közepe-vege felé általánossá. Hol képzelhető el templom körüli temető, mármint egy új, keresztény világ szimbóluma az Erdélyi-medencében a 11. században?

A legjobb régészeti példa e tekintetben a gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) Római Székesegyház környékén feltárt temető, amelyet ugyan az ásató régész a 12–13. századra keltezett (Daniela Marcu Istrate szerint ez az M-2 szint. Marcu Istrate 2008, 110). A 3., 9., 13., 50. és 78. sírokból közölt régészeti leletanyag alapján (rövid vágóélű deltoid nyílscsúcs, sima és S végű hajkarikák [hajkarikák elemzését az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban ld.: Gáll 2008, vol. I. 121–156; a gyu-

lafehérvári (Alba Iulia, Románia) temetőben ugyanakkor gyanúsán sok a sima, általában korábbra keltezhető hajkarika], a rombusz átmetszetű- és a spirális végű sodrott karperec [karperecek elemzését az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban ld.: Gáll 2008, vol. I. 186–204]) a temető nem a 12. századra, hanem a 11. századra keltezhető, legalábbis ha az aktuális, Kárpát-medencét, illetve az Erdélyi-medencét átfogó tipokronológiai vizsgálatok eredményeivel egyetértünk (Spirális végű sodrott karperec: Szabó 1978–1979, 66–67; Giesler 1981, 88–90, 120–121; Révész 1996, 92; rombusz átmetszetű karperecek elemzését ld.: Szabó 1978–1979, 66; Giesler 1981, 120). A huzal-, a spirális végű- és a rombusz átmetszetű karperecek használatát a kutatás a 12. század elejéig keltezi legkésőbb. Az ásató régész által 2-es temetkezési szintnek nevezett temetőrész megnyugtatóbb időrendi keltezése a fentebb említett 3., 9., 13., 50. és 78. sír csontvázainak ¹⁴C-es keltezése után várható (az „M2-a szinthez” sorolt temetkezés hasonlóan az M-2 szinthez tartozik, ugyanis ahogyan ismert S végű hajkarikákat az Erdélyi-medencében legkorábban a 11. századtól keltezhetjük, hasonlóan a téglá- vagy kőkeretes temetkezésekhez. Ld.: Gáll 2009, 157–176; Gáll 2004–2005, 360–365).

Hasonlóan korábbi lehet a kolozsmonostori (Cluj-Mănăstur, Románia) temető használatának I. fázisa. A kolozsmonostori (Cluj-Mănăstur, Románia) nekropolisz a használatának első fázisa alapján, úgy tűnik, hogy nem tipikus templomkörüli temető, hanem, ha így fogalmazhatunk, később vált azzá. A rotunda alól előkerülő obulusos 32. temetkezéséből I. (Szent) László (1077–1095) pénze került elő, a korábbra keltezhető első temetkezések pedig nem innen, hanem jelentősebb távolságban nyugatabbra kerültek elő (ld. az 5. ábrán a vonallal kijelölt 13–16., 19–20., 23–29. sírokat). Ezek alapján az (is) gyanítható, hogy egy korábban, a 11. században megkezdett temetőt folytat(hat)tak a templom építése után, vagyis egy proto-keresztény, valószínűleg beszentelt temetőben templomot építenek. Felhívánk a figyelmet ezen észrevételeink relatív voltára, a temető kutatási stádiuma miatt ezek ugyanis elsősorban hipotézisek, amelyet csak az újabb régészeti kutatások bizonyítanak, vagy éppen cáfolnának meg. (ld. 3–4. ábra)

A rendelkezésre álló más régiókban feltárt templom körüli temetőkkel lényegesen más a helyzet, elsősorban azért (is), mert biztosan később, a 11. század végétől keltezhetőek, mint például Doboka-Tamás kertje, -IV. vártérség, -Boldogasszony

(Dăbâca, Románia), Sajósárvár, (Șirioara, Románia) stb. (ld. még az 5. ábrát)

A templom körüli temetők néhány változatáról

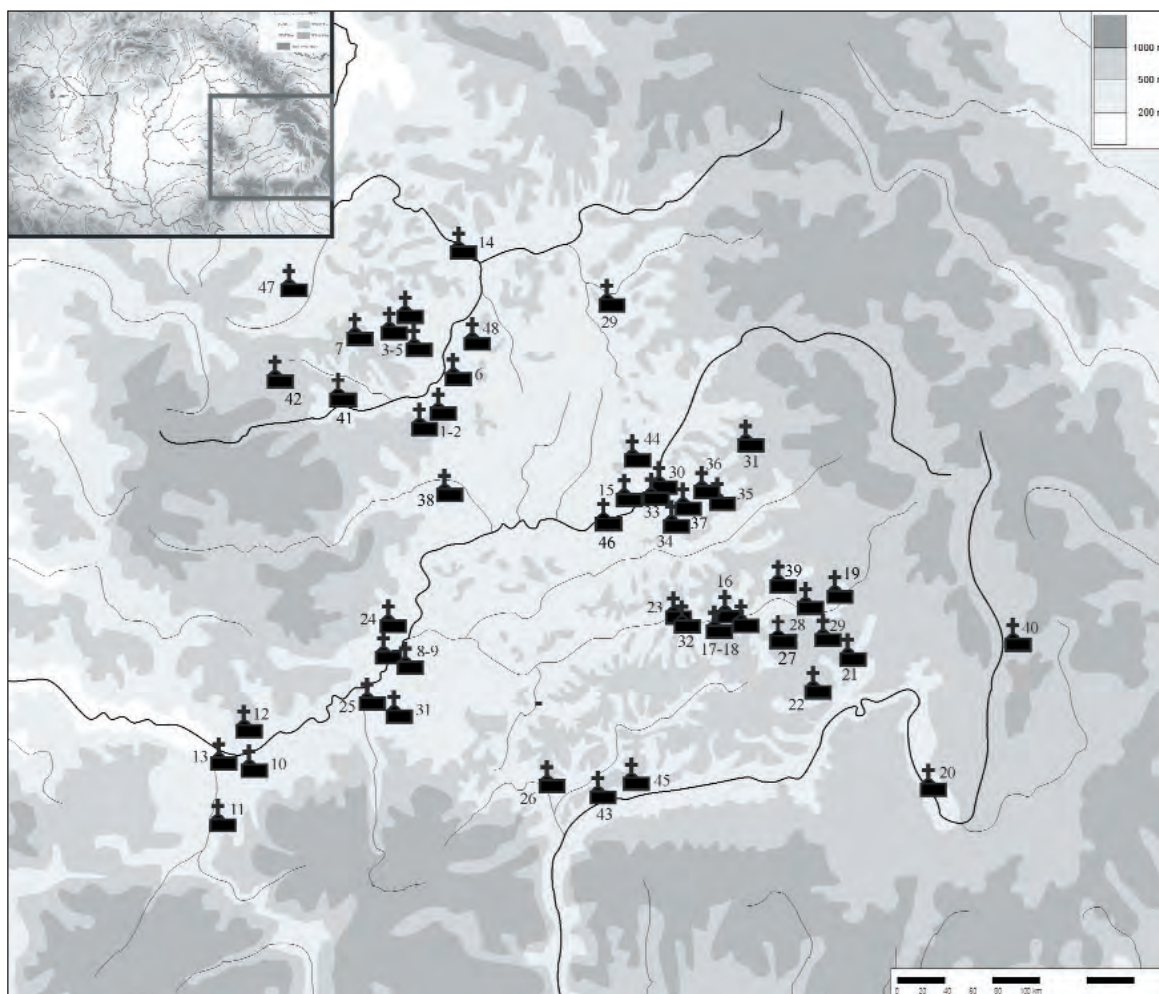
A rendelkezésünkre álló templom körüli temetők esetében fontosnak tartanánk megvizsgálni, a templom és a temető topográfiai kapcsolatát, illetve a temetők jellegét:

1. Hol helyezkedik el a templom a temetőn belül? A 48 lelőhelyből sajnálatosan csak kevés alkalommal rendelkezünk többé-kevésbé biztos adattal. A dobokai IV. vártérség (Dăbâca, Románia) templom körüli temetője esetében a templom a temető északi részében került elő, illetve hasonlóan a temető szélé felé regisztrálták a 12. század végi kolozsmonostori (Cluj-Mănăstur, Románia) rotundát is. A sírok topográfiai helyzete alapján a (fa?)templom a segesvári (Sighișoara, Románia) temetőben a nekropolisz közepén lehetett (sajnos csak a temető két szélét tárhatták fel objektív okok miatt). Kis területű ásatások azonban a legtöbb esetben megakadályozzák a templom pontos helyzetének megállapítását a temetőn belül (pl. Algyógy, (Geoagiu, Románia), Boroskrakkó (Cricău, Románia), Bözöd (Mugeni, Románia), Csíksomlyó (Șumuleu-Ciuc, Románia), Doboka-Tamás kertje, -Boldogasszony (Dăbâca, Románia), Kide, Kányád (Ulieș, Románia), Malomfalva (Morești, Románia), Medgyes (Mediaș, Románia), Nagyszeben (Sibiu, Románia), Segesvár-Biserica din Deal (Sighișoara, Románia) – a kolostor temploma, Szentlászló (Sânvășii, Románia), Sztrigyszentgyörgy (Streisângeorgiu, Románia), Várfalva-Unitárius templom Moldovenești, Románia)), illetve jó néhány esetben nem azonosították a templomot, azonban a temetkezések jellegzetessége (a temetőrészekben tapasztalt temetkezések zsúfoltsága) alapján egyértelműen ezek templom körüli temetők (pl. Gyalu (Gilău, Románia), Mojgrád (Moigrad, Románia), Nemeszsúk (Jucu, Románia), Piski (Simeria Veche, Románia), Sajósárvár (Șirioara, Románia), Szászsebes (Sebeș, Románia)).

2. Hány esetben használják e templomokat is temetkezési helyül és mikor nem, illetve hogyan magyarázható ez a hiány?

A társadalmi státus kérdései és a templom körüli temetők

A spiritualista és gazdasági-politikai hierarchia szempontjából egalitáriánus túlvilágképet hirdető kereszténység (Rush 1941) mellékletadás szempontjából csak puritán temetkezési szokásokat engedett meg, amelynek következménye az eltérő

2. ábra A korai templom körüli temetők elterjedése az Erdélyi-medencében

Fig 2. Early medieval churchyard cemeteries in the Transylvania Basin

„pogány” világszemlélet legfontosabb bizonyítéka-ként tartható sírmellékletek kiszorulása és eltűnése, a puritán, mellékletmentes temetkezési modell elterjedése volt.

Ez a 11. század elejétől kezdve azt is jelentette, hogy az elhunyt és hozzátartozóinak, családjának, közösségének értékrendjére, eredetére vagy éppen társadalmi státusára már nem vagy alig következtethetünk a családja vagy a mikroközössége által sírba helyezett anyagi kultúra termékei és ezzel párhuzamosan elvégzett szokások alapján. Az előbbi korszak a régészet számára színes, heterogén szokásai helyében a puritanizmust és az egalitarista túlvilágképet hirdető keresztény egyház egységes normatívái léptek, amelynek következményeként az egységes, uniform temetkezési szokásokból alig tudunk eltérő, különböző kulturális eredetre, tár-

sadalmi státusra, nem-nemiségre vagy éppen mesteriségre következtetni.

Ha az előbbi korszakban az elhunyt egyén megbecsültségét vagy rangját, avagy a család presztízsét különböző fegyver kategóriák, lovastemetkezések, felékszerezett halotti ruhák jelképezték (az elhunyt révén), I. (Szent) István uralkodásától kezdődő Kárpát-medencei népességek kereszténységre való térítése ezeket az ősi pogány szokásokat a társadalmi etikettből kiszorította. Ahogyan más korszakban vagy akár más régiók emberi közösségeiben (a paleolitikumtól kezdődően), a középkori individuumok és családok közötti „verseny” szimbolizálása, valójában a hátramaradottak státusának, presztízsének a halál révén való szimbolizálása és legitimizációja (már nem a mellékletek mennyiségében) más formát öltött. A spiritualista és gazdasági-politikai hierarchia

szempontjából egalitáriánus túlvilágképet hirdető kereszténység (a keresztény túlvilágképpel és temetkezéssel kapcsolatban ld.: Rush 1941), az egyén, illetve a család rangját jelző materiális jelképeket kiszorította ugyan a temetkezésekből – nagyon érdekes hogy karddal való temetkezés nemeselek körében a 16. századtól kezdődően újra divatba került, amely ugyancsak rang és státusz jelzéssel, szimbolizálással magyarázható. E szempontból lásd Pósta Béla, Roska Márton és Kovács István remek ásatását Gyulafehérváron (Alba Iulia, Románia), (Pósta 1917, 1–155) – azonban megengedett egy másik, egy spirituális reprezentációt. Ezt a tendenciát kitűnően jelképezi Theodulf kapituláréja is, amely alapján a 9. század végén a templomban temethetik el a püspököket, szerzeteseket és a papokat, és a legfontosabb ami minket érdekel, az erre érdemes laikusokat (Szuromi 2005, 10, 28. jegyzet). Ez a gazdagság, hatalom szimbolizálásának „versenye”, ugyanazt jelentette a középkori laikusok esetében, mint a rég letűnt, pogány korok egyéneinek díszes ékszerekkel, fegyverrel és/vagy ló részeivel való eltemetése. A mellékletek „szegénysége” nem jelenti a társadalom szegénységét az előbbi korszakokkal szemben, hanem a középkori mentalitás sokszor erőltetett puritánságát. Az egyszerűség, az erkölcsös puritánság a társadalmi megnyilvánulási forma, de a hatalom, a presztízis illusztrációjára való törekvés megmaradt, ennek megnyilvánulása a templomban való temetkezés, illetve a templomhoz minél közelebbi temetkezésre utaló tendencia (az Erdélyi-medence e jellegű temetőinek repertóriumára tett kísérlet: Gáll et al. 2010, 35–41). Ez is az egyik oka, hogy a templomok körül nagyon sokszor regisztráltak az egymásra való rátemetkezések, szuperpozíciók, amelyek a soros temetőkkel ellentétben a templom körüli temetők elsődleges jellegzetessége. (ld. pl. a 4–5. ábra)

Kérdés marad(hat) tehát, hogy a forrásokból leszűrhető információkat, vagyis az írott forrásokból ismert különböző társadalmi státust (pl. ispán, egyházi személy, várjobbágy, szolga, stb.) hogyan kapcsolhatjuk össze e régészeti forrásokkal? Erre gyakorlatilag kibékítő válasz meglátásunk szerint nem található, ugyanis a különböző társadalmi struktúrák régészeti meghatározása relatív, amit régészetileg meg tudunk figyelni, az csak a mellékletekben gazdag, még gazdagabb, szegény, szegényebb sír. Veszélyesnek minősíthető különböző jogállapotok feltételezése, hiszen ez régészetileg kimutatatlan vagy nehezen kimutatható (Steuer 1979, 612).

Ilyen céllal vizsgáltuk több szempontból a dobokai IV. vártérségi (Dăbâca, Románia) temetőt. Első-

sorban az ezüst tárgyakat tartalmazó 59 temetkezés elterjedését vizsgáltuk a temetőn belül. Ha halványan is, a hajdani társadalmi (igaz, relatív) gazdagság régészeti fogódzópontjai, noha nagyon nehéz és vesződéses munka révén, továbbra is megfoghatóak maradtak, legalábbis ebben az esetben. A feltérképezett 59 sír közül 41 a temető központi részéből került elő (5. ábra), ami alapján elmondható, hogy az Árpád-kori népesség esetében is a tehetősebbjei vitték magukkal a drágább tárgyakat, vagyis a keresztény puritánságot nem feltétlenül szükséges szó szerint értenünk.

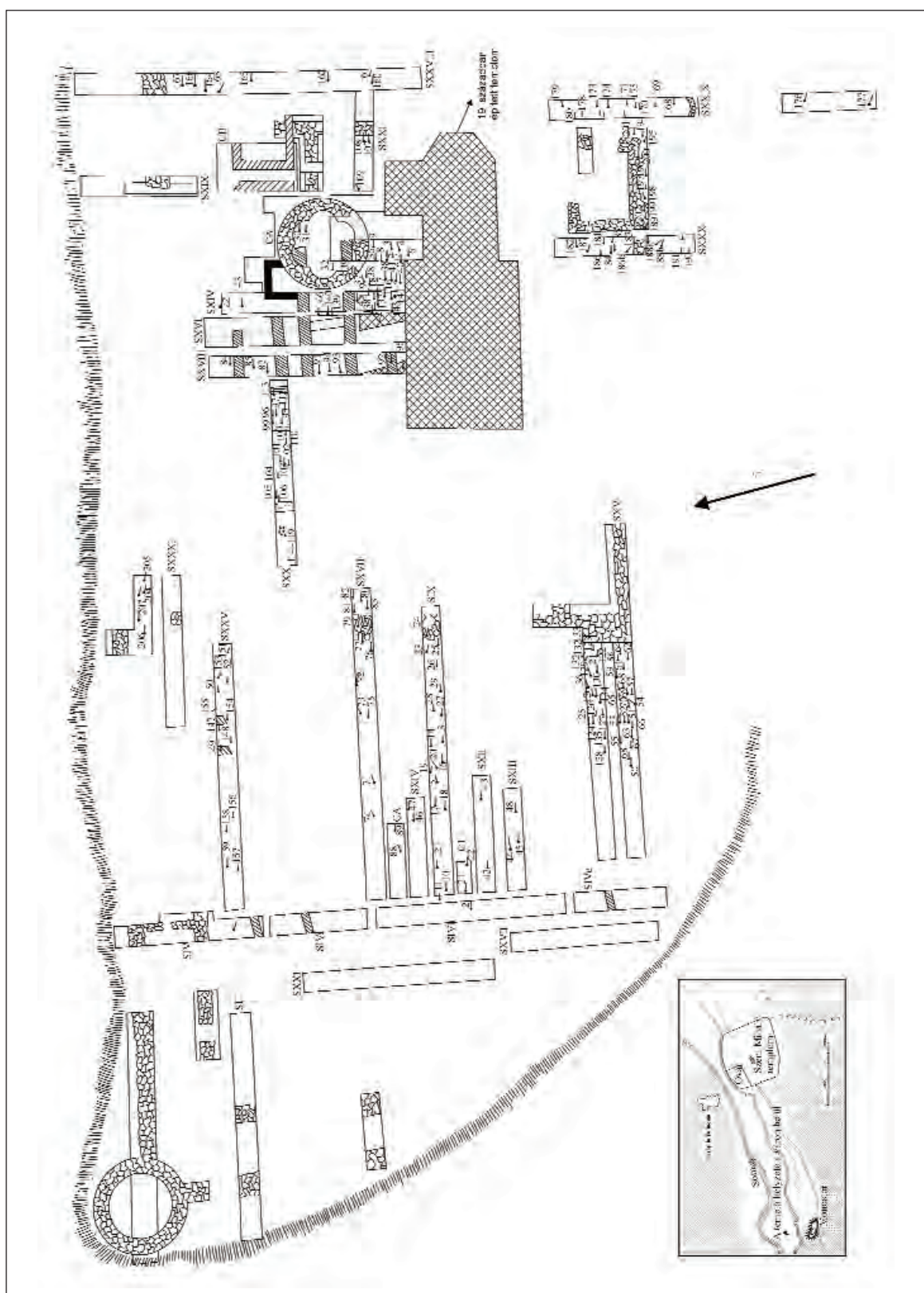
A karhelyzetek vizsgálata során hasonlóan érdekes részeredményekre jutottam. A XIV. karhelyzet-variáció, vagyis amikor az ágyékcsigolyákon vagy a keresztcsont felett kereszt alakba fektették a kezeket, elsősorban a templom körüli sírokból ismert, ez teljesen ismeretlen a temető nyugati és keleti széléin. Egyetlen kivételként a 427., a temetőn belül majdnem elkülönített, elszigetelt egyén sírját említhetjük. Feltehető a kérdés: e sírok templomhoz közeli helyzetét talán a benne nyugvók kivételes keresztény hitével, avagy kereszténységben betöltött státusával magyarázhatjuk? (Gáll 2011, 25, 49. táb; Takács 2005, 85–101).

Nagyon tanulságosnak bizonyult a dobokai IV. vártérségi (Dăbâca, Románia) temetőben a rendellenes esetek feltérképezése is: ezen sírok csontvázaik elsősorban a temető szélső térségéből kerültek elő, ami kapcsolatban állhatott az egyénnek a keresztény egyházból vagy éppen a közösségből kiutasított státusával, vagy éppen más, pogány kori babonás szokással (Gáll 2011, 26–27, 51. táb.).

Következtetésképpen a dobokai (Dăbâca, Románia) temető esetében ha halványan is, a társadalmi különbségek szimbolizálása, ha relatívan is, de követhető.

Ezzel szemben negatív eredménnyel járt a kolozsmonostori (Cluj-Mănăstur, Románia) temető esetében az ilyen jellegű vizsgálódásunk, azonban természetesen nem szabad elfeledni, hogy a kolozsmonostori (Cluj-Mănăstur, Románia) temető kutatása elmarad a dobokaitól (Dăbâca, Románia). A jobban kutatott segesvári (Sighișoara, Románia), földvári (Feldioara, Románia) temetők sírjainak majdnem teljes mellékletnélkülisége megakadályozott az ilyen jellegű kérdések taglalásában. Más temetők esetében az adatok hiánya, illetve az ásatások terjedelme gördített akadályt ilyen jellegű vizsgálatok elé.

Elgondolkodtató marad a kolozsmonostori (Cluj-Mănăstur, Románia) két téglakeretes, a 92. és 93. temetkezés esete: e két sír esetében elképzelhetőnek tartjuk, már a temetőben elfoglalt helyzetük alapján

3. ábra A kolozsmonostori temető értelmezett térképe (felmérés)

Fig. 3. The expounded map of the Kolozsmonostor cemetery

is, hogy rangos, talán egyházi személyek nyugalhelyei lehettek. Az antropológiai elemzés hiánya, illetve a csontvázak azonosítására tett kísérletünk eredménytelensége megakadályoz pontosabb észrevételek levonásában. (4. ábra)

Az Árpád-korban a templomot általában nem használták temetkezési helyül (ezzel kapcsolatban ld.: Kulcsár 1995, 227–238; Ritoók 2004, 115–124;

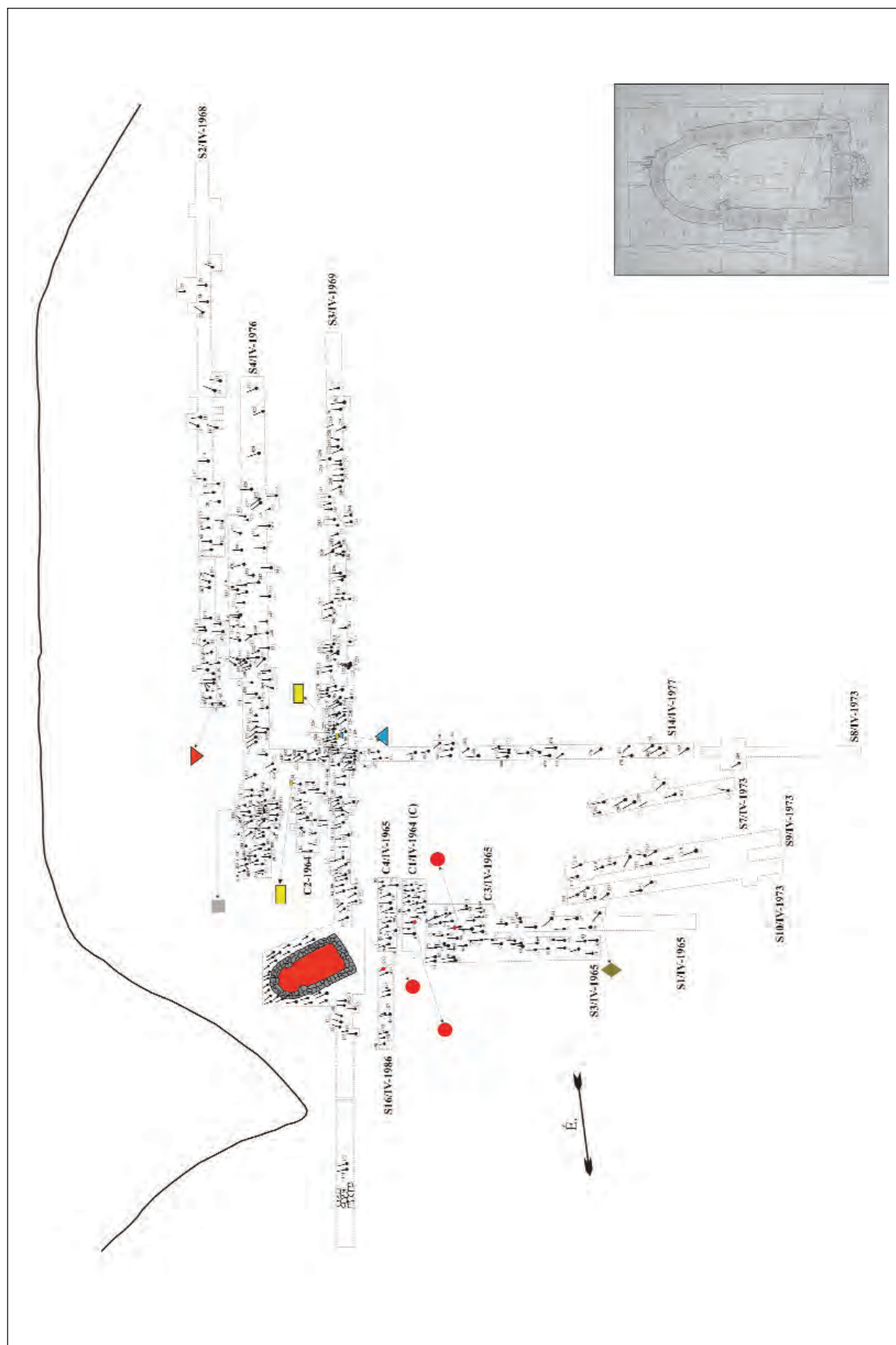
2007, 249–276), tehát a társadalom felső rétegei vagy pedig az illető falusi közösségek vezetőinek, egyházi személyeinek régészeti azonosítása nehéz feladat. Algyógy (Geoagiu, Románia), Doboka-Boldogasszony és a -Tamás kertje (Dăbâca, Románia), Sztrigyszentgyörgy (Streisângeorgiu, Románia) kutatott templomaiban feltárt temetkezések esetében egyelőre eldönthetetlen, hogy ezek között

4. ábra Doboka IV. vártérség (Dăbâca, Románia) templom körüli temetőjének térképe

Fig. 4. The map of Doboka IV churchyard cemetery (Dăbâca, Romania)

- sima hajkarika / *plain lock-ring* (1a)
- sima S végű hajkarika / *plain, S-terminated lock-ring* (2a-b)
- bordázott S végű hajkarika / *ribbed S-terminated lock-ring* (2c)
- pödrött végű hajkarika / *twirl terminated lock-ring* (3)
- I. András érme / *the coin of King Andrew I* (1046–1060)
- I. (Szent) László érme / *the coin of King Ladislaus I* (1077–1095)
- II. Béla érme / *the coin of King Béla II* (1131–1141)
- II. Géza érme / *the coin of King Géza II* (1141–1161)
- III. Béla érme / *the coin of King Béla III* (1174–1196)
- azonosítatlan pénzérme / *unidentifiable coin*
- díszítetlen pántgyűrű / *plain band ring* (2)
- pántgyűrű, a felületén inicializált vonaldíszítés / *band ring with incised line decoration* (4)
- pántgyűrű, a felületén „rovásírással” díszítés / *band ring with incised notch decoration* (6)
- zárt pántgyűrű, a felületén cikk-cakk és keresztalakú díszítés / *closed band ring, with zigzag and cross decoration* (7)
- nyolcszögű, nyitott pántgyűrű / *octagonal open band ring* (8)
- nyitott, fonott gyűrű / *open plaited band ring* (9)
- nyitott, sodrott gyűrű / *open twisted band ring* (10)
- granulációval díszített fejésgyűrű / *bezelled ring with granulated ornament* (11)
- gyöngyök / *beads*
- koporsó / *coffin*
- téglakeretes sír / *brick rimmed grave*
- — közölt 11–13. századi sír / *graves from the 11–13th centuries*
- — közölt 14–15. századi sír / *graves from the 14–15th centuries*
- közöletlen sír / *unpublished graves*

van vagy nincsen Árpád kori temetkezés (a rétegtani dokumentáció nem egyértelmű, a 12. század végén épített templomot egészen a 16. századig használják: Gáll 2011, 66–67. táb.). Robert Radu Heitel a boroskrakkói templomban legalább két temetkezést regisztrálhatott, ebben az esetben egyértelmű a templom, mint temetkezési hely használata, tehát elsősorban a közösség egyházi személyeire vagy éppen közösség vezetőjére gondolhatunk.

Temetkezési szokások és a leletanyag kapcsán tehető értékelések, kérdések

A templom körüli temetőben eltemetett egyének, közösségek (kulturális) identitása, illetve ethnikuma jelentős problematikája a kora középkori kutatásnak (az ethnos kérdéskörével kapcsolatban a magyarországi és a romániai régészetben többnyire a nyugati, szociológiai szakirodalom eredményeit vették át és alkalmazták különböző régészeti kontextusokra. (Curta 2002, 5–25; Bálint 2006, 277–347; Lăzărescu 2008, 55–77; Niculescu 1997, 63–69)).

Néhány temetkezési szokás eredetét, elterjedését, jellegét a jövőben mindenképpen érdemesnek tartjuk tüzetesebben megvizsgálni, ilyen például:

1. A kő- vagy téglakeretes temetkezések kultúrkapcsolatai. Kérdésként merülhet fel, hogy az ilyen sírokban nyugvókat a társadalom elitjeként értékelhetjük?

2. Az úgynevezett „múmia alakú” temetkezések elterjedésének kérdésköre/kérdésköre. Lehet etnikai jelentése, szimbóluma e szokásnak? (6. ábra)

Több, mint egy félévtizede Adrian Ioniță kollégánk a dél-erdélyi „múmia-alakú” temetkezéseket a germán nyelvű lakosság temetkezéseiként értékelte, vagyis egy bizonytalan történeti adatot egy bizony-

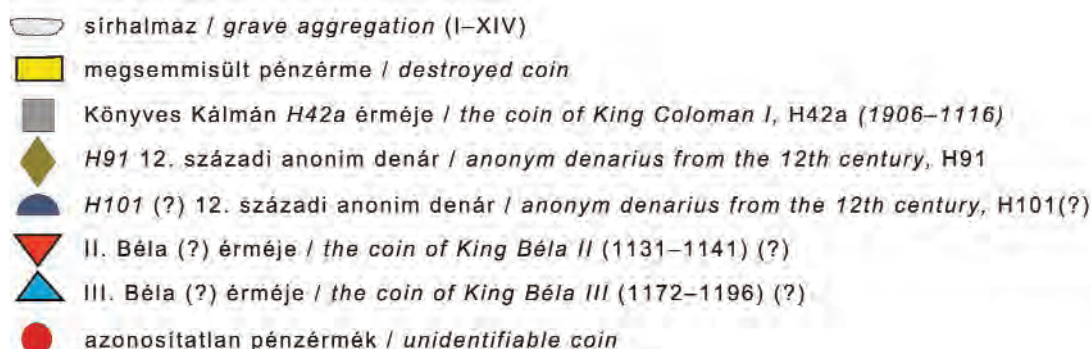
talannal odakapcsolható régészeti adattal kívánt bizonyítani (egyetlen temetőt sem tártak fel teljesen). Alapjában véve Ioniță abból a koncepcióból indult ki, hogy az egyén eredete, a mellékletek vagy éppen a temetkezési szokás alapján, visszatükröződése a sírban a „kulturális folyamatoknak”.

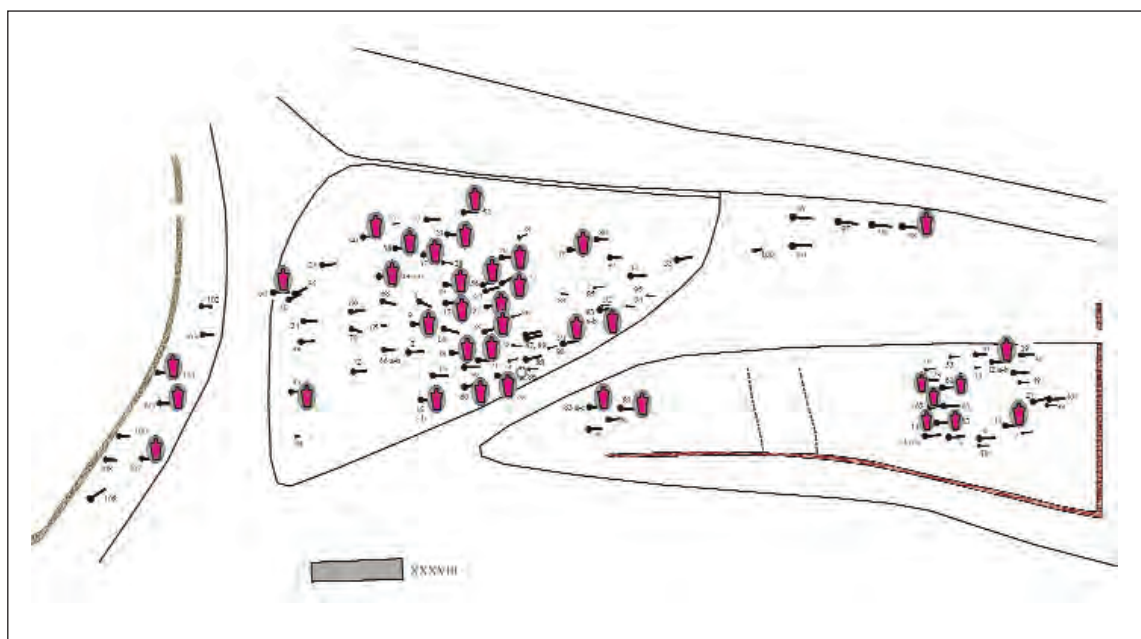
Ioniță elemzésének, a vizsgálatának módszertana mellett, azonban a legnagyobb gyengéje, éppen az általa idézett Kárpát-medencei adatok: tudott és pontosan ismert tény, hogy a Magyar Királyság területére, elsősorban a Dunántúlra, jelentős német lakosság vándorolt a 11. században, ennek ellenére ebben a századból nem dokumentált egyetlen ilyen jellegű temetkezést sem. A Ioniță által idézett északmagyarországi Eger esetében egyáltalán nem ismerünk német eredetű lakosságot, a kaposvári temető esetében pedig semmi más nem bizonyítja a népesség német eredetét. A két említett temető leletanyaga klasszikusan 12. századi, éppenséggel nem véletlenül éppen e két temető leletanyaga alapján beszél 1978-ban Bóna István a Magyar Királyság klasszikus 12. századi anyagi kultúrájáról.

A múmia alakú temetkezések csak dél-erdélyi előfordulását sem kell azonnal etnikus tartalommal felruházni, hiszen Méri István 1944-es kolozsvári (Cluj-Napoca, Románia) mintaszerű ásatásán kívül nincs egyetlen temetőnk sem Észak-Erdélyben, ahol Popa Raduhoz, Adrian Ionițăhoz (Földvár (Feldioara, Románia)), Daniela Marcuhoz (Gyulafehérvár (Alba Iulia, Románia)), Radu Harhoiuhoz vagy Gheorghe Baltaghoz (Segesvár-Szölös (Sighișoara, Románia)) hasonlóan pontos megfigyelést tettek volna. Ebből a szempontból egyértelműen a dobokai IV. vártérség (Dăbâca, Románia) temetőjének példáját idézhetjük: a feltárt 490 sírból öt alkalommal regisztrálták a sír

5. ábra Doboka IV. vártérség (Dăbâca, Románia) templom körüli temetőjének feltételezett kiterjedése

Fig 5. The map of Doboka IV churchyard cemetery (Dăbâca, Romania)

6. ábra / Fig. 6. Földvár (Feldioara, Románia)

= Múmia alakú sírforma / mummy-shaped grave pits

gödrének a formáját. Ugyanakkor ismert az írott forrásokból, hogy Kolozsvárra (Cluj-Napoca, Románia) is költözik német lakosság, azonban Méri István nagyon precíz dokumentációja ellenére sem ismerünk „múmia alakú” sírgödröt a kolozsvári (Cluj-Napoca, Románia) Fő téri temetőből. Adrian Andrei Rusu információi alapján hasonló alakú sírgödrök a szépfalui (Frumușeni, Románia) kolostori ásatásról is ismertek.

Nem azt vitatom, hogy ez a temetkezési típus nyugatról terjed el, illetve azt, hogy a beköltöző germán nyelvű lakosság nem ismerte volna a múmia alakú temetés szokását, azt azonban határozottan szkeptikusan szemlélem, hogy mindezt etnikus tartalommal ruházta fel és a szász migráció történeti-régészeti jeleként értékelte a bukaresti régész. Feltehetjük azt a kérdést, hogy hogyan lehetett egy 12. században a Barcaságra bevándorolt heterogén identitású egyénekből konstruált közösségnek, olyan jellegű homogén identitása, mint amelyre a jelentős számú múmia alakú temetkezés alapján következtethetünk? (ld. a 7. táb.)

Lényegesnek tartjuk azt is megjegyezni, hogy például Skandináviában ugyancsak a 12. században terjed el ez a szokás, a dunántúli vagy éppen erdélyi példák is eddig a 12. századra keltezhetőek, pedig tudjuk, hogy Magyarország nyugati felében német

lakosság már a 11. század elejétől létezik. Feltehetjük azt a kérdést, hogy ezt a szokást nem inkább egy 12. századi európai temetkezési divattal hozhatjuk kapcsolatban, mintsem migrációval? (Bárdos 1978, 194; Bóna 1978, 140–141; Binnford 1962, 222; Ioniță et. al. 2004, 46–59; Ioniță 2010, 389–401; Kiefer–Ollsen 1997, 186)

3. Kimutathatóak-e régészeti eszközökkel az írott forrásokból ismert népességek, középkori natio-k a Magyar Királyság keleti területének számító Erdélyi-medencéből?

4. Vallási központok (monostorok) esetében észlelhetünk, a laikus rétegtől elkülöníthető temetkezési szokásokat?

5. Régészeti eszközökkel kimutathatóak-e még a régebbi korok, pogány jellegű temetkezési szokásai? Kurt Horedt Várfalva-Unitárius templomnál (Moldovenești, Románia) végzett ásatások esetében, lőcsontvázról tudósít, azonban az ásatás zűrzavaros és hiányos dokumentációja kétségeket ébreszt e „lőcsontváz” 11–12. századi keltezését illetően. A kolozsmonostori (Cluj-Mănăstur, Románia) 151., a dobokai (Dăbâca, Románia) 141. és 432. sírok, esetekben elképzelhető, hogy a visszajáró halottól való félelemből helyezték északi irányba a halottat.

A dobokai (Dăbâca, Románia) templom körüli temetőben regisztrált temetkezési szokások megfi-

gyelt jelenségei nemcsak a megszokott, általánosításra is lehetőségeket adó ismereteket eredményeznek, hanem alkalmanként a szokásostól merőben eltérő, az általánostól eltérő elemekkel is szolgálnak. Ezek a jelenségek arra figyelmeztetnek, hogy a templom körüli temetőkben is (ahogyan más típusú nekropoliszok esetében is) a (keresztény) általánosságok mellett számolni kell (mikro)regionális sajátosságokkal, illetve bizonyos, a régebbi korokból fennmaradt (pogány) hagyománnyal, amely specifikus elemekkel gazdagíthatja a keresztény Árpád-kor általános, illetve az Erdélyi-medence 11–13. századának összességét.

A dobokai (Dăbâca, Románia) temető speciális jelenségeihez tartozik a jobb- vagy baloldalra fektetett, majdnem zsugorított helyzetű csontvázak, amelyeket különféle helyzetben dokumentálhattak: a 108. sír esetében a lábait erősen felhúzták baloldalra, a 424. sír esetében a felsőtestet is jobbra fektették, a lábait pedig 45°-ban felhúzták jobb oldalra. Mindkettő esetében egyértelműen részleges zsugorításról beszélhetünk (Tettamanti 1975, 102). A 314. sír csontvázának a lábait szétárták, a 411. sír halottjának lábait kissé felhúzták. Ebben az esetben gyaníthatóan összekötözött lábbakkal temették el. Nagyon elrettentő esetet rögzíthetünk a 257. sír csontváza esetében: a háton fekvő csontváz fejét nagy valószínűség szerint levágták, viszont a csontváz két válla közé helyezték baloldalra fordítva. Hasonlóan borzasztó a 414., illetve a 235. sírok esete: mindkét esetben az elhunyt vagy a megölt (?) egyént bedobták a sírgödörbe. A 414. sír csontváza kezét valószínűleg felhajtván összekötözték, a 235. sír esetében a sírgödörben dobott test felső teste jobbra fordult, együtt a koponyával, lábait pedig egymásra felhúzva összekötözték. Ezen utolsó esetben részleges zsugorított temetkezésről is beszélhetünk.

Nagyon tanulságosnak bizonyult e rendellenes esetek feltérképezése: ezen sírok csontvázai elsősorban a temető szélső térségéből kerültek elő, ami kapcsolatban állhatott az egyénnek a keresztény egyházból vagy éppen a közösségből kiutasított státusával, vagy éppen más, pogány kori babonás szokással.

Hasonlóan a temetkezési szokásokhoz, nagy jelentőséget tulajdonítok a „templom körüli temetőkben” regisztrált leletanyag vizsgálatának (ékszerek, használati eszközök). Ezt azért tartom fontosnak, mert egyes esetekben a leletanyag vizsgálata pozitív eredményt hozott: az Erdélyi-medencében az S végű hajkarika esetében elmondható, hogy viseletének divatja nem keltezhető a 11. század elejénél

hamarabb (Gáll 2009, 157–175) vagy pedig a pödrött végű hajkarikák a 12. században is használatban voltak (a romániai Moldvában még egy 15. századi temetkezésből is ismert ennek nagyméretű változata) (Gáll et al. 2010, 60). Az eddigi vizsgálataink arról győzték meg, hogy nagyon is szükséges a kronológiai vizsgálatainkat mikrorégiókra koncentrálni (ezt követően pedig a különböző regionális egységekről szerzett képet összehasonlítani).

Éppen ezért is próbáltuk, egyelőre ha felületesen is, átnézni a korszak templom körüli temetőinek leletanyagát.

E temetőkben előkerült a 11–13. századra keltezhető karikaékszerek és/vagy hajkarikák minden használt típusa-altípusa kisebb-nagyobb mennyiségben előfordult, mondhatni egy klasszikus divatcikk volt. Funkciójuk nagyon sok esetben kérdéses marad, nemcsak szórvány voltuk, hanem funkcionalitásuk miatt is: a sírokban levő pozíciójuk miatt használhatták hajkarikaként, varkocsszorítóként, de nem zárhatjuk ki fülbevaló funkciójának lehetőségét sem (Gáll 2008, I. 143–144; Gáll 2011, 32–38). Anyaguk, amelyről statisztikai elemzéseket is végeztünk a kolozsmonostori (Cluj-Mănăstur, Románia) és dobokai (Dăbâca, Románia) temetők esetében ezüst, illetve bronz (Gáll et al. 2010, 65–66, 24–25. kép; Gáll 2011, 20. kép).

Típusuk hasonlóan nagyon változatos, a sima, a késő avarkortól viseletben levő hajkarikáktól kezdődően (Algyógy (Geoagiu, Románia), Doboka-IV. vártertség, -Tamás kertje (Dăbâca, Románia), Kolozsmonostor (Cluj-Mănăstur, Románia), Sztrigy-szentgyörgy (Streisăngeorgiu, Románia)) a pödrött végű, vagy pedig a kettes S végű hajkarikáig (Doboka-Tamás kertje (Dăbâca, Románia)). Néhány évtizeddel ezelőtt a sima hajkarikák 10–11. századi fordulóján történt eltűnésével számolt a szakirodalom (Szőke és Vándor 1987, 54), azonban például a dobokai (Dăbâca, Románia) temetőben regisztrált sima hajkarikák ezt egyértelműen cáfolják. A temetőből előkerült 12 darab ezüst és bronz 1a–1b példány egyértelműen cáfolja ezt a megállapítást, ezt a 188. sírból III. Béla pénzével előkerült 1b kis-méretű hajkarika esete pontosan bizonyítja. Az óriásméretűnek számító 1b típusú hajkarika a 172. sírban együtt került elő a 12. századi divat egyik karakterisztikus elemével, a lemezgömbös fejű hajtűvel. Hasonló óriásméretű sima hajkarikát ismerünk Algyógyról (Geoagiu, Románia) is (Petrov 1996, 4. kép). Következtéseinket azzal zárhatjuk a hajkarika típus alapján, hogy ennek használatával számolhatunk a 12–13. században is.

A sima S-végű hajkarikák keltezése követi az általánosan a Kárpát-medencei 11–13. századi temetőkben észlelt tendenciát. Ismert a korszak majdnem mindegyik lelőhelyéről, Algyógytól (Geoagiu, Románia) Várfalváig (Moldovenesti, Románia). Néhány temetőben megfigyelt tendenciák alapján a sima S végű hajkarikák használata nem szűnik meg a bordázott díszítésű hajkarikák divatba kerülése után, használatukat pedig ebben az esetben is követni tudjuk a dobokai (Dăbâca, Románia) temetőben legalább a 13. század elejéig, amelyet egyértelműen támogat III. Béla érmeje is. Néhány esetben ezt a keltezést megerősítik az Árpád-kori magyar királyok pénzei is: a dobokai (Dăbâca, Románia) IV. vártérség 39. sír felnőtt szájában egy, talán II. István (1116–1131) H73 érmét dokumentáltak 4 sima S-végű hajkarika társaságában, a 188. sírban egy III. Béla (1172–1196) által kiadott érme keltezi az S-végű hajkarikákat, a 391. sírban pedig Könyves Kálmán (1095–1116) H42a érmeje együtt került elő sima S-végű hajkarikával.

Lényegesnek tartjuk külön kitérni a sima, óriásméretű S-végű hajkarikák kérdéskörére (Doboka-IV. vártérség (Dăbâca, Románia) 114., 176., 212., 267. sír, Gyalu-5. sír (Gilău, Románia), Kányád-43. sír (Ulieș, Románia)). A 10–11. századi temetők vizsgálata során ugyanis hasonló méretű és következőképpen hasonló súlyú ékszereket egyetlen temetőben sem találtunk. A dobokai (Dăbâca, Románia) IV. vártérség temetőjében a 172. sírban egy lemezes gömbfejű hajtű társaságában ismert, amely a 12. század egyik klasszikus ismertetőjegye. A 176. sír közvetlenül a 172. sír mellől került elő, a 114. sír a temető széléről került elő, a melléklete között volt egy incizált díszítésű pántgyűrű is. Hasonló méretű hajkarikák a sima S-végű, ovális vagy körte alakú karikájú hajékszerekkel is ismert: a 212. sír a III. Béla érme által keltezett 188. sír közvetlen környezetében volt. Következőképpen e hajkarika-változatot a méretei alapján a 12–13. század másik korjelzőjének tarthatjuk (Parádi 1975, 151–152, 44. jegyzet).

A bordázott S-végű hajkarikák jóval kisebb mennyiségben kerültek elő. A dobokai (Dăbâca, Románia) nekropolisz esetében ezek a hajkarika típusok a temető központi részéről előkerült sírokból ismertek az elsősorban ezüstből készített, végükön incizált vagy excizált díszítésű hajkarikák, a bronz változataikat pedig a temető szélei felé megásott sírokban regisztrálták (Gáll 2011, 57. táb.). A gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) és a vajdahunyadi (Hunedoara, Románia) temetők horizontál stratigrá-

fiai elemzése alapján a bordázott díszítésű hajkarikák erdélyi-medencei keltezését a 11. század második harmadára javasoltuk (Gáll 2008, I. 176–179), a kolozsmonostori (Cluj-Mănăstur, Románia) temető esetében pedig I. Szent László (1075–1096) uralkodása előtti sírokból is ismert (Gáll et al. 2010, 70–71, 44. táb). A legkeletibb példányok Csíksomlyóról (Șumuleu-Ciuc, Románia) ismert (Botár 2009, 35. kép).

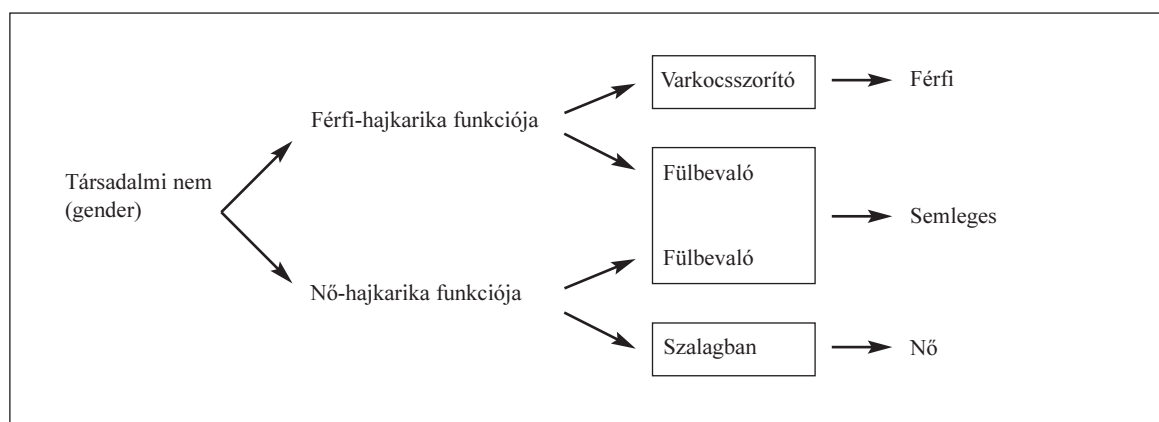
Az S-végű hajkarikák elterjedésével a díszített szalagokból álló fejdísz terjedhetett el (Szőke és Vándor 1987, 57–59), elsősorban a nők körében, azonban ilyen jellegű ékszerek ismertek férfi sírokból is. Kérdés marad, hogy ezekben az esetekben hasonló hajviselettel állunk-e szemben vagy sem? A férfiak esetében vajon nem tölthetett be az S-végű hajkarikának nevezett ékszer más funkciót is (hajszorító vagy éppen fülbevaló)?

Ugyanakkor: az S-végű hajkarikák elterjedésével valóban teljesen megváltozott a hajviselet? Nem lehetséges, hogy ezek a hajkarikáknak nevezett ékszerek egyes esetekben más funkciót is lehetett? Mindegyik S-végű hajkarikát feltétlenül szalagokban képzelhetjük el? Hangsúlyozni szeretnénk: az ékszerek használata nem(csak) gyakorlati, mechanikus, hanem szociálpszichológiai kérdés, vagyis egy ékszer használatának társadalmi mérete, illetve az illető ékszer az illető társadalomban/társadalmakban (és akkor nem is beszéltünk a mikroközösségekről), levő használata akár lényegesen különbözhet.

Következtetésképpen a hajviselet társadalmi nemekre (gender) jellemző ábráján a női nemre a szalagokon, pántokon levő hajkarikák és a fülbevaló funkciót betöltő hajkarikákat ábrázolhatok, a férfinem esetében ezek az ékszerek farkocsszorító és fülbevaló funkciót tölthettek be. Ahogyan láthatjuk, a fülbevaló funkció semlegesnek minősíthető. Következtetésképpen a hajkarikáknak, mint tárgyaknak nincsen, csak ezek funkcionalitásának van különféle nemi szimbóluma (7. ábra).

Az elsősorban a nők által használt ékszerek különböző típusait már az ókori Egyiptomból ismerjük, a hajtű viseletét azonban az etruszok, görögök és a rómaiak viseletéből ismerjük.

A lemezgömbös, bronzból készült példány a 12. századtól kezdve elsősorban a női divat ismert, de korántsem általános eleme. A lemezgömbös fejű hajtűket Bóna István a 12. századi Magyar Királyság anyagi kultúrájának jellegzetességei közé sorolta (Bóna 1978, 140–141), amely kapcsolatban állt a hajviselet megváltozásával (Bárdos 1978, 194). A 12. században azonban nem minden

7. ábra Hajkarikák társadalmi nem szerinti funkciója: varkocsszorító (férfi), fülbevaló (semleges) és szalagdisz (nő)

Fig. 7. The social function of lock rings: pittail-ring (male), ear-ring (neutral) and ribbon-ring (female)

temető esetében ismert, a mennyiségük is változott. Nagy mennyiségben került elő Malomfalva-Csittfalva (Morești, Románia) temetőjéből, ahonnan az 1952-es 2., 8., 9., 16. és 18., illetve az 1954-es 4., 13., 23. sírokból, valamint szórványként összesen mintegy 70 darabot regisztrált Kurt Horedt (Horedt 1984, 33–36. kép). 12. századra/századtól keltezhetőek részint az Erdélyi-medence városközpontjaiban, illetve rurális településeinek előkerült példányok is: Doboka-Boldogasszony (Dăbâca, Románia) 11. sír, Kolozsvár-Főtér (Cluj-Napoca, Románia) 21. sír (Gáll et al. 2010, 72, 58. táb. 12), Marosvásárhely (Târgu Mureș, Románia) (Heitel 1972, 154, 7. kép), Gyulafehérvár-Székesegyház (Alba Iulia, Románia) (Protase 1956, 15–19), Kányád-43. sír (Ulies, Románia) (Derzsi és Sófálvi 2008, 269, 275).

A Magyar Királyság más területi egységeinek 12. századi temetőiből sem mindenhol ismerek ilyen típusú hajtűt. Ilyen példákat regisztrálhattam például Kisnánánáról (1 példány) (Szabó 1970–71, 72: 4. kép. 3), Békésről (1 példány) (Trogmayer 1962, 13, 22, 25), Kaposvárról (Bárdos 1978, II. táb. 14–30., III. táb. 1–7., 14–25., IV. táb. 14, 20–28., VI. táb. 8), azonban regisztráltak telepásatások anyagából is (Gergely Balázs székelyi (Szabolcs-Szatmár megye) ásatásán feltárt település egyik gödörházából lemezgömbfejű hajtű került elő. Közöletlen.). A Kolozsvár (Cluj-Napoca, Románia) Főtér 21., a kishánai 55., a békési 75., a kaposvári 149. és 272., a malomfalvi (Morești, Románia) 1954-es felület 4. sírből egyetlen példány került elő, ezzel ellentétben például a kaposvári és malomfalvi (Morești, Románia) más sírjaiból sok

esetben egy tucat hajtű is ismert, amelyek alapján ezek különböző viseletét valószínűsíthetjük. Tudomásom szerint széleskörű, kárpát-medencei elemzésük egyelőre nem történt meg.

Annak ellenére, hogy nagyon változatos gyűrűtípusok ismertek e temetőkből, ezek keltező értéke nagyon alacsony. Elsősorban azért, mert használatuk nagyon időtálló: a sima, poncolt vagy bevagdost díszítésű pántgyűrűk használata az avar és a 10. századi honfoglaláskori sírokból már ismert (Doboka-IV. vártérség (Dăbâca, Románia), Gyalu (Gilău, Románia), Kolozsmonostor (Cluj-Mănăstur, Románia), Gyulafehérvár-Székesegyház (Alba Iulia, Románia)). A 11. századtól keltezhetőek a sodrott- (Algyógy (Geoagiu, Románia), Doboka-IV. vártérség (Dăbâca, Románia), Gyulafehérvár-Székesegyház, -Római fürdők (Alba Iulia, Románia), Kolozsmonostor (Cluj-Mănăstur, Románia), Strigyszentgyörgy), a fonott- (Kolozsmonostor (Cluj-Mănăstur, Románia)), a sokszögű, felületüket rovásírással díszített pánt- (Kolozsmonostor (Cluj-Mănăstur, Románia)), illetve a félkörátmetszetű zárt bronzgyűrű (Doboka-IV. vártérség (Dăbâca, Románia)). Felhívja a figyelmet az Erdélyi-medencében párhuzam nélkül levő, Gyalu-5. sírjából (Gilău, Románia) előkerült ametiszt betétes fejgyűrű, illetve a kolozsmonostori (Cluj-Mănăstur, Románia) 10. sír granulációs díszítésű nagyméretű hasonló típus. Külön szükséges szólni a dobokai IV. vártérség (Dăbâca, Románia) templom szelvényében előkerült üveggyűrűről is, amely al-dunai import tömegáru lehetett (a 11. századra keltezhető zöldmázás „bizánci” edénytöredékek ismertek még a dobokai (Dăbâca, Románia) vár területéről).

Néhány temetőből (Doboka-IV. vártérség (Dăbâca, Románia), Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur, Románia)) nagyon gazdag gyöngysor is előkerült (Gáll 2011, 42, 43. táb.).

A templom körüli temetők nem megszokott, ritka lelete a karperec. A dobokai IV. vártérség (Dăbâca, Románia) temetőjéből egyetlen példány került elő, egy huzalkarperec az egyik végén ráhúzott bronzlemezszel. Keltezése, párhuzamai alapján, a 12. század és a 13. század (Parádi 1975, 149). Hasonlóan ismert néhány esetben sodrott huzalkarperec (Gyulafehérvár-Székesegyház (Alba Iulia, Románia), Strigyszentgyörgy), rombusz átmetszetű öntött karperec (Gyulafehérvár-Székesegyház (Alba Iulia, Románia)), illetve állatfejes karperec (Gyulafehérvár-Római fürdők (Alba Iulia, Románia)). Érdekes, hogy a hajkarikákban annyira gazdag temetőből mint a kolozsmonostori (Cluj-Mănăştur, Románia) ez az ékszerfajta hiányzik, azonban ismeretlen a templom körüli temetők legnagyobb részéből. A kelet-erdélyi templom körüli temetők közül egyetlen példányt sem ismerünk (Csíksomlyó (Şumuleu-Ciuc, Románia), Kányád (Ulieş, Románia), Segesvár (Sighişoara, Románia)).

Nehéz feladat eldönteni, hogy a különféle helyzetben talált pénzek obulusként vagy pedig a viseletmód tartozékaként értékelhetőek-e, más szóval a temetkezési szokásokhoz sorolhatóak, vagy pedig a viselethez, divathoz. Biztosan obulusként értékelhetőek a mellen, szájbán és a kézben talált érmék. Valójában ezen érmék alapján tudjuk a legtöbb esetben, ha relatívan is, de többé-kevésbé pontossággal keltezni e temetőket (a pénzletek listáját egy újabb dolgozatban kellene közölni, illetve elemezni). E temetők közül I. Andrástól kezdődően (Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur, Románia)), de elsősorban I. Szent Lászlótól III. Béláig tudjuk követni az obulusadás szokását.

Különleges esetet dokumentáltak Segesvár-Szölös (Sighişoara, Románia) 28. sírjából. Egy felnőtt korú egyénnel eltemetett gyermek mellcsontjáról 35 darab CNH 263 anonym denár került elő. Mindeztidáig hasonló pénzkincs sírból ismeretlen az Erdélyi-medencéből (Harhoiu és Ioniţă, 199–223). Az említett 48 temető leletanyagának egyelőre felületes átnézése után tehát a 8. ábrán látható időrendi keret javasolható.

Az előzetes időrendi vizsgálataim alapján a következő fél-eredményre jutottam:

1. Egyes esetekben a templom körüli temető „elődje” lehet soros vagy proto-keresztény temető (pl. Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur, Románia)), amelynek földjét beszentelték.

2. Keltezésüket nem szabad mechanikusan, az írott forrásokból ismert szabolcsi (1092), tarcali (1100 körül) és az esztergomi (1104–1112/1113) zsinatok határozataihoz igazítani, megjelenésükkel korábban számolhattunk. Az előbb említett Gyulafehérvár-Székesegyház (Alba Iulia, Románia) esetében például nagyon megfontolandó ennek korábbi keltezése. A zsinatok határozatai gyakorlatilag a kereszténység győzelmének, az egyházi-állami adminisztrációnak kiépülésének és intézményesítésének régészeti szimbólumai, azonban a királyság korai vallási-adminisztrációs központjaiban ilyen jellegű temetők megjelenése nem számíthat meglepetésnek.

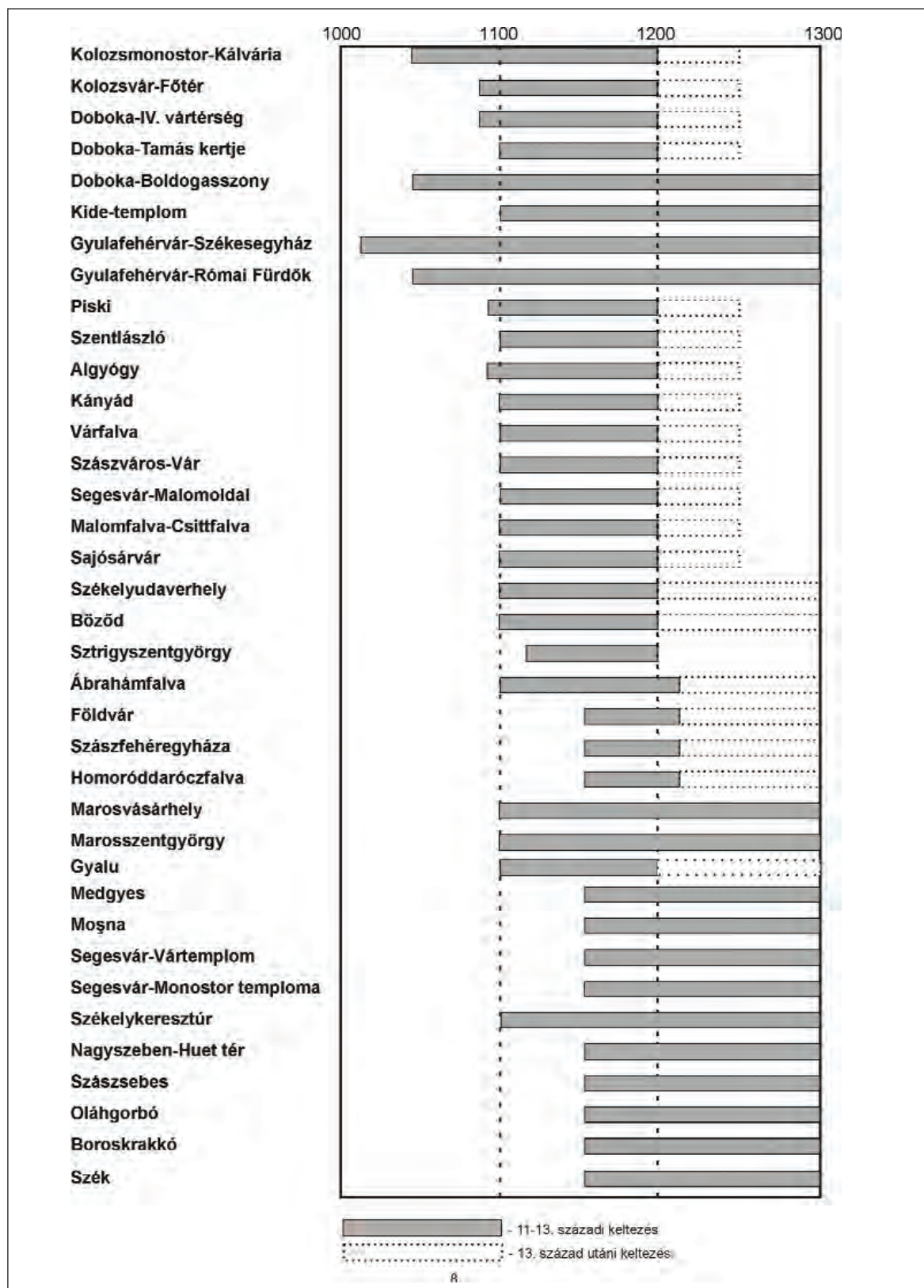
3. A 8. ábráról azonban az is kiderül, hogy e jellegű temetőket a legtöbb esetben a 11. század vége – 12. század elejétől keltezhetjük, amely természetesen szorosan kapcsolatban van e zsinatok határozataival. A 12. század elején a Magyar Királyság területén élő népesség biztosan nem volt meggyőződéses keresztény (de már ősvallású sem), erről számos forrás tanúskodik. E kontextusban kell tehát vizsgálni e jelentős törvényeket, vagyis a világi-vallási hatalom az egyének, illetve a királyság területén élő közösségek nyughelyét a kereszténység jelképéhez, a templomhoz köti.

4. Az Erdélyi-medencei templom körüli temetők előkerülésének helye változatos: ismert vallási-adminisztrációs központból (Gyulafehérvár (Alba Iulia, Románia)), vármegye székhelyekből (Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur, Románia), Doboka (Dăbâca, Románia), Várfalva (Moldovenesti, Románia)), illetve és elsősorban a kialakuló településhálózat különböző (falusi) településeiről (Kányád (Ulieş, Románia), Kide, Sztrigyszentgyörgy (Streisăngeorgiu, Románia), Szék (Sic, Románia), stb.).

Perspektívák

Az Erdélyi-medence területéről eddig ismert 11–13. századi templomkörüli temetők számos aspektusban járulhatnának hozzá e századokról való ismereteink elmélyítésében, elsősorban az interdiszciplináris kutatások kiteljesítésével, kezdődően a különböző eredetű egyének eredeti születési helyének meghatározásától, (amely alapján pontosabb képet kaphatunk a régiókban történő demográfiai változásokról), a táplálkozás minőségéig, a mentalitások alakulásáig, a különböző közösségek genetikai összetevőit, a táj és az ember kapcsolatáig, ennek kulturális következményeiig stb.

Ugyanakkor az Erdélyi-medencei templomkörüli temetők e nagyon pontos földrajzi egységben való

8. ábra Az Erdélyi-medencei templom körüli temetők keltezése

Fig. 8. Chronology of churchyard cemeteries in the Transylvania Basin

tárgyalása nagyon fontos kutatási feladatnak tekinthető, ezáltal pedig talán pontosabb képet nyerünk olyan szociológiai jelenségek, mint újabb népességek bevándorlása, akultúrációs jelenségek, stb. (egy ilyen példa az esetleges székely-germán kapcsolatok).

Az ilyen jellegű és természetű nagyon komplex elemzések, vizsgálatok elsődleges feltétele a temetkezőhelyek teljes, integrális feltárása, illetve az előkerült csontanyag minél komplexebb vizsgálata. Nagyon érdekes kutatási területnek ígérkezik az írott forrásokban későbbben megjelenő települések templom körüli temetőinek kutatása, hiszen például, mint Kide esetében, a településről csak a 14. századból van információnk, a temetője alapján azonban ez már létezett a 12. században.

Összehasonlítva csak az írott forrásokra támaszkodó történelemtudománnyal, itt látható a régészet majdnem korlát nélkül lehetőségei. Ezzel kellene éljünk a jövőben!.

*

Köszönetet szeretnék mondani kollégáknak, barátoknak számos adatért, információért, kiigazításért: Bencze Ünigének, Botár Istvánnak, Demjén Andreának, Györffy Zalánnak, Radu Harhoiunak, Keve Lászlónak, Sófalvi Andrásnak. Derzsi Csongornak a magyarvalkói nagyon fontos információkért maradok hálás. Alexandru Niculescunak, Dorin Sârbunak és Daniel Spânu barátainknak mindegyikükre kiterjedő észrevételeikért mondok köszönetet.

Irodalom

- Bálint, Cs.** 2006. Az ethnosz a kora középkorban (A kutatás lehetőségei és korlátai) (The Ethnos in the Early Middle Ages. Possibilities and limits of research). *Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata*, 140, 2, 277–347.
- Bárdos, E.** 1978. Középkori templom és temető kaposvár határában (előzetes jelentés a leletmentő ásatásról) (a mediaeval church and a cemetery on the confines of kaposvár). *Somogyi Múzeum Közleményei*, 3, 187–234.
- Benkő, E.** 1992. A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája. *Varia Archaeologica Hungarica*, 5. Budapest.
- Binford, L.** 1962. Archaeology as anthropology. *American Antiquity*, 28, 2, 217–225.
- Botár, I.** 2009. Kövek, falak, templomok. Csíkszereda, 2009.
- Bóna, I.** 1978. Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. *Alba Regia*, XVI, 99–150.
- Bóna, I.** 1988. A honfoglaló magyarok az Erdélyi medencében. In: Köpeczi B. *Erdély története*. I. 194–237.
- CCA** 1995. Cronica Cercetărilor Arheologice din România-campania anului 1994. București.
- CCA** 2000. Cronica Cercetărilor Arheologice din România-campania anului 1999. București.
- CCA** 2006. Cronica Cercetărilor Arheologice din România-campania anului 2005. București.
- Crângaci Țiplic, M. E.** 2004–2007. Rit și ritual la sașii din sudul Transilvaniei în secolele XII–XIII (Funerary Rites and Rituals specific to Germans from south Transylvania during 12th–13th Centuries). *Acta Musei Napocensis*, 41–44, II, 45–64.
- Curta, Fl.** 2004. Considerații privind conceptul de caracter etnic (etnicitate) în arheologia contemporană (Some Remarks on the Concept of Ethnicity in Contemporary Archaeology). *Arheologia Medievală*, IV, 5–25.
- Derzsi, Cs., Sófalvi, A.** 2008. Régészeti kutatások a kányádi középkori templomnál [2005–2006] (Cercetări arheologice la biserica medievală din Ulieș [2005–2006] – Archaeological researches at the medieval church of Kányád [2005–2006]). *Acta Siculica*, 2008, 267–285.
- Dumitrache, M.** 1979. Cetatea satească din Drăușeni, jud. Brașov. Ansamblu de arhitectură medievală. Cercetări arheologice 1973–1977. *Cercetări arheologice*, 3, 155–198.
- Dumitrache, M.** 1981. Evoluția cetății țărănești de la Viscii, jud. Brașov în lumina cercetărilor arheologice și de arhitectură. *Cercetări arheologice*, 4, 253–285.
- Gáll, E.** 2004–2005. Analysis and comparison of burial customs in the 10–11th century in the Transylvanian basin, Crișana and Banat. Dacia. *Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle serie*, XLVIII–XLIX, 334–454.

- Gáll, E.** 2008. A honfoglalás- és kora Árpád kori temetők és szórványleletek elemzése az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban (The analysis of the 10th and 11th centuries' burial sites and stray finds in Banat, Partium and the Transylvanian Basin). Doktori disszertáció. Budapest. 2008. Vol. I–III. (<http://doktori.btk.elte.hu/hist/index.html>).
- Gáll, E.** 2009. The date of the appearance of the S-ended lock-rings in the Transylvanian Basin. *Ephemeris Napocensis*, XIX, 157–176.
- Gáll, E.** 2010. Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság temetőinek lehetséges társadalmi besorolásáról és buktatóiról. Kérdések és feltevések. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122, 1–2, 3–43.
- Gáll, E.** 2011. Doboka-IV. vártérség templom körüli temetője. Régészeti adatok egy észak-erdélyi ispáni központ 11–13. századi fejlődéséhez (The churchyard cemetery in Dăbâca/Doboka, Castle Area 4. (Archeological data on the development of a northtransylvanian county centre in the 11–13th centuries). Kolozsvár, 2011.
- Gáll, E., Gergely, B., Gál, Sz.** 2010. La răscruce de drumuri. Date arheologice privind teritoriul oraşului Cluj-Napoca în secolele X–XIII (At Crossroads. Archaeological data concerning the territory of Cluj-Napoca City in the 10th and the 13th Centuries). Cluj-Napoca.
- Giesler, J.** 1981. Untersuchungen zur Chronologie der Bjelo-Brdo. (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken.). *Praehistorische Zeitschrift*, 56, 3–181.
- Hachmann, R.** 1970. Die Goten und Skandinavien. Berlin, 1970.
- Harhoiu, R.–Ioniță, A.** 2008. Cercetări arheologice la „Sighișoara-Dealul Viilor”, punctul „Necropolă”. Un tezaur monetar din secolul al XII-lea (Archäologische Grabungen in Sighișoara [Schässburg] Fundstelle „Dealul Viilor-necropolă [Weinberg-Gräberfeld]”. Ein münzshatzfund aus dem 12. Jahrhundert). In: Țeicu, D. Căndea, I. (Szerk./Ed.). *Românii în Europa medievală. Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*. Brăila, 199–223.
- Heitel, R. R.** 1969. Monumente medievale din Sebeș-Alba. București.
- Heitel, R. R.** 1972. Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmalern aus Südsiebenbürgen. *Revue Romaine d'Histoire de l'Art*, IX, 2, 139–160.
- Heitel, R. R. Bogdan, Al.** 1968. Contribuții la arheologia monumentelor transilvane. I. Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în complexul medieval din Cricău (jud. Alba). *Apulum. Anuarul Muzeului Național din Alba Iulia*, VII, 483–496.
- Horedt, K.** 1952. Santierul de așezări slave în regiunea Mureș și Cluj (Le chantier „etablissemments slaves das les régions de Mureș et de Cluj”). *Studii și cercetări de istorie veche*, 3, 311–348.
- Horedt, K.** 1958 a. Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. București.
- Horedt, K.** 1958 b. Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII. București.
- Horedt, K.** 1984. Morești. Band 2. Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen. Bonn.
- Iambor, P.** 2005. Așezări fortificate din Transilvania (sec. IX–XIII). Cluj-Napoca.
- Iambor, P. Matei, Șt. 1979. Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur (sec. IX–XIV.) (Der Burgwall von Cluj-Mănăstur). *Acta Musei Napocensis*, 16, 599–620.
- Iambor, P. Matei, Șt.** Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj-Mănăstur. *Acta Musei Napocensis*, 20, 129–150.
- Iambor, P. Matei, Șt. Halasu, A.** 1981. Noi cercetări arheologice de la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăstur (Betrachtungen zum chronologischen Verhältnis zwischen Siedlung und Friedhof von Cluj-Mănăstur). *Acta Musei Napocensis*, 18, 131–146.
- Ioniță, A.** 2010. Grupuri de colonizări reflectate arheologic în Transilvania secolului al XII-lea (Archaeological Identification of Groups of Colonists in the 12th Century Transylvania). In: A. Măgureanu, A. Gáll E. (Szerk./Ed.). *Între stepă și Imperiu / Zwischen der Steppe und dem Reich / Between the Steppe and the Empire*. București, 389–400.
- Ioniță, A., Căpățână, D., Boroffka, N., Boroffka, R., Popescu, A.** 2004. Feldioara-Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țara Bârsei-Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes. București.
- Kiss, G.** 2005. Két szomszédos kora-Árpád kori temető Szombathelyen (Two neighbouring cemeteries of the Early Arpadian Era at Szombathely). In: Ritoók, Á. Simonyi, E. (Szerk./Eds.). *A középkori templom körüli temetők kutatása. Opuscula Hungarica*. 151–162.
- Kieffer-Olsen, J.** 1997. Christianity and Christian Burial. The religious background, and the transition from paganism to Christianity, from the perspective of a churchyard archaeologist. In: Jensen, C. K. Nielsen, K. H. (Szerk./Ed.). *Burial and Society*. Aarhus University Press. 185–189.

- Kiss G.** 2005. Két szomszédos kora-Árpád kori temető Szombathelyen (Two neighbouring cemeteries of the Early Arpadian Era at Szombathely). In: Ritoók, Á. Simonyi, E. (Szerk./Eds.). A középkori templom körüli temetők kutatása. *Opuscula Hungarica*, 151–162.
- Kulcsár, M.** 1995. Az Árpád-kori templom körüli temetők kialakulásának kérdéséhez (Előzetes beszámoló az 1993-94-es évi baracsi feltárásról) (Vorbericht über die Freilegung des Arpadenzeitlichen Gräberfeldes von Baracs (1993–1994). *Somogyi Múzeum Közleményei*, 11, 227–238.
- Lăzărescu, V. A.** 2008. Arheologia funerară. Schiță de abordare teoretică (Mortuary Archaeology. An Outline for Theoretical Approaches). *Arheologia Medievală*, 7, 55–77.
- Marcu, D.** 2002. Biserica fortificată de la Drăușeni. In: Rusu, A. A., Szócs P. L. (szerk./ed.). *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*. Satu Mare/Szathmárnémeti, 41–78.
- Marcu Istrate, D.** 2008. A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (The Roman Catholic Cathedral and the Bishops's Palace of Gyulafehérvár. The 2000-2002 archaeological research). Budapest.
- Marcu Istrate, D., Istrate, A., Moraru, V.** 2007. Sacru și profan într-un oraș european (1150-2007). Piața Huet-o punte peste timp. Brașov.
- Méri, I.** 1944. Középkori temetőink feltárásmódjáról. *Erdélyi Tudományos Füzetek*, 174.
- Niculescu, Gh. A.** 1997. Interpretarea fenomenelor etnice de către istorici și arheologi. Pericolele argumentației mixte. In: Ciho, M. V., Nistor, M. V., Zaharia, D. (Szerk./Ed.). In honorem emeritae Ligiae Bârză. Timpul Istoriei I. București. 63–69.
- Parádi, N.** 1975. Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-Pusztatótharaszti kincslelet (Münzdatierte Schmuckstücke aus dem 13. Jahrhundert. Der Schatzfund von Nyáregyháza-Pusztatótharaszti). *Folia Archaeologica*, XXVI, 119–161.
- Petrov, Gh.** 1996. Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice de la Geoagiu de Jos (Rapport préliminaire sur les recherches archéologiques du complexe médiéval de Geoagiu de Jos, dép. De Hunedoara [Les campagnes de 1993, 1994, 1995]). *Acta Musei Napocensis*, 33, 403–415.
- Popa, R.** 1976. Streisângeorgiu. Ein Zeugnis Rumänischer Geschichte des 11–14. Jahrhunderts im Süden Siebenbürgens. *Dacia Nouvelle Serie*, XX, 37–64.
- Pósta, B.** 1917. A gyulafehérvári székesegyház sírleletei (Les trouvailles sepulcrales de la cathédrale de Gyulafehérvár.). *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*, VIII, 1–155.
- Protase, D.** 1956. Cercetările arheologice din 1953 în cetatea de la Alba Iulia. Studii și Cercetări de Istorie Cluj-Napoca, VII/1-4. 15–19.
- Révész, L.** 1996. A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez. (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert.). Miskolc.
- Ritoók, Á.** 2004. Szempontok a magyarországi templom körüli temetők felfedezéséhez. In: Romhányi B. F., Grynaeus A., Magyar K., Végh A. (Szerk./Eds.). „Es tu scholaris”. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Budapest, 115–124.
- Ritoók, Á.** 2007. A templom körüli temetők felfedezése (The discoveries of the Medieval Churchyards). In: Rusu, A. A. Szócs P. L. (Szerk./Ed.). *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*. Satu Mare/Szathmárnémeti, 249–276.
- Rush, A.** 1941. Death and Burial in Christian Antiquity. Washington.
- Rusu, M.** 1966. Săpăturile arheologice de la Iernut 2. Sf. Gheorghe-Iernut. *Acta Musei Napocensis*, III, 402–405.
- Steuer, H.** 1979. Frühgeschichtlichen Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Zur Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials. In: Jankuhn, H.–Wenskus, R. (Szerk./Eds.). *Geschichtswissenschaft und Archäologie. R. Vorträge und Forschungen*, 22, Sigmaringen, 595–633.
- Szabó, J. Gy.** 1970–1971. Gótikus pártaövek a kispánai vár temetőjéből (Spätmittelalterlichen Prunkgürteln aus dem Burg-Friedhof von Kispána). *Agria Egri Múzeum Évkönyve*, VIII-IX, 57–90.
- Szabó, J. Gy.** 1978–1979. Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. IV.: A sírok relatív és abszolút kronológiája. A temető jellege. (Árpádenzeitliche Siedlung und Friedhof in der Gemarkung von Sarud. IV.) *Agria. Egri Múzeum Évkönyve*, XVI-XVII, 45–136.
- Szőke, B., Vándor, L.** 1987. Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpadenzeitliche Gräberfeld von Pusztaszentlászló). *Fontes Archaeologici Hungaricae*. Budapest.
- Szuromi, Sz.** 2002. A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. században. Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Univ. Budapest.

- Szuromi, Sz.** 2005. A templom körüli temetkezés a középkori egyházfegyelem tükrében (12–13. század) (Burials in the churchyard as reflected in medieval church discipline). In: Ritoók, Á. Simonyi, E. (Szerk./Eds.). A középkori templom körüli temetők kutatása. *Opuscula Hungarica*, 9–12.
- Takács M.** 2005. Egy vitatott kéztartásról (A debated gesture). In: Ritoók, Á. Simonyi, E. (Szerk./Eds.). A középkori templom körüli temetők kutatása. *Opuscula Hungarica*, 85–101.
- Tettamanti, S.** 1975. Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében (Begräbnissitten im 10.–11. Jh. im Karpatenbecken). *Studia Comitatensia* 3. 79–112.
- Trogmayer, O.** 1962. X–XII. századi magyar temető Békés-Povádzugon (Ein ungarische Friedhof in Békés). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1962, 9–38.
- Türk, A. A.** 2005. Árpád-kori, templom körüli temető feltárása Szentes-Kaján, Temetőhalmon (Előzetes beszámoló a 2000–2001. évi ásításokról) (The excavation of a churchyard from the Árpadian Era at Szentes-Kaján). In: Ritoók, Á. Simonyi, E. (Szerk./Eds.). A középkori templom körüli temetők kutatása. *Opuscula Hungarica*, 213–219.
- Velter, A.** 2002. Transilvania în secolele V–XII. Interpretări istorico-politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul carpatic, secolele V–XII. București.
- Vlassa, N.** 1965. Cercetări arheologice în regiunile Mureș – autonoma maghiara și Cluj. *Acta Musei Napocensis*, II, 1965, p. 19–38.
- Wenskus, R.** 1977. Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes. Köln–Wien.
- Werner, J.** 1979. Einführung. In: Werner, J. Ewig, E. (Szerk./Ed.). *Von der Spätantike zum Frühen Mittelalter. Aktuelle Probleme in historischer und archäologischer Sicht. Vorträge und Forschungen* 25. Sigmaringen, 9–10.
- Zrínyi, A.** 1976. Repertoriul localităților din județul Mureș cu descoperirile arheologice din secolele IV–XIII. *Marisia*, 6, 125–151.

CHRISTIANIZATION AND ARCHAEOLOGY.
THE RESEARCH OF ELEVENTH TO THIRTEENTH CENTURY CHURCHYARD CEMETERIES
IN THE TRANSYLVANIAN BASIN

BY ERWIN GÁLL

In the past years, the research of eleventh to thirteenth century graveyards produced significant new results in the Transylvanian Plateau. A series of scholarly studies were written about the latest discoveries, several former excavation results were re-evaluated, and many preliminary research reports were published about former investigations.

Among the specific fields of medieval archaeology, the survey of medieval cemeteries can be regarded as the least favoured issues in the Carpathian Basin, and especially in the Transylvanian Plateau. The Hungarian archaeology did not, or hardly ever tackled this subject in the study region (the only comprehensive review was written by István Bóna so far), likewise, Romanian archaeologists except for one study on the graveyard Doboka IV (Dăbâca, Romania), did not deal with this subject. In the Romanian scholarly literature, it was Kurt Horedt, who, in 1958, first cited the laws of King St Ladislaus I and King Coloman in the context of medieval cemeteries; later his ideas spread in archaeological reasoning as axioms.

I created a database on medieval cemeteries, which presently includes the information on forty-five churchyard cemeteries, which, compared to the Kőrös Region, the Nyírség Region, the Máramaros (Maramureş, Romania), or the Bánát (Banat, Romania) areas, seems to be more significant and better equipped with in depth studies.

There are numerous data on medieval churchyard cemeteries in the Transylvanian Plateau, which were mostly dated to the twelfth century. Although the scope of the former excavations cannot be criticized, the quality of the surveys, and the standards of scholarly reports about the investigations are doubtful. Only in rare cases were the poor burials' anthropological, genetic, or C¹⁴ research carried out.

The medieval funeral cannot be separated from the basic religious beliefs of contemporary populations, thus, all attributes of the burial can be connected with the theological principles of Catholicism, as well as its disciplinary instructions. In the high Middle Ages (12th–13th centuries), the Church was entitled by its own right to bury the deceased. The graveyard, compared to the early Christian cemeteries, underwent substantial changes: it was the privi-

lege of the bishop to open it, near, or around churches, besides, the church itself might have had burial functions. This assumption also concerns the eleventh century graveyards in the Transylvanian Plateau, the so called „church necropolises”. The most characteristic feature of churchyard cemeteries is the presence of the church, and the high density of the burials, where multiply burials often occur, and the graves are usually superposed. The interments inside the church usually signify social status (priest, nobleman).

These graveyards are dated in the Hungarian scholarly literature from the end of the eleventh century and beginning of the twelfth century, upon documentary evidences. More precisely, the synods held under the reign of St Ladislaus and Coloman, namely the synods of Szabolcs (1092), Tarcal (cca. 1100), and Esztergom (1104–1112/1113), decreed that the burials should be positioned around the parish churches. But is this really true? Are all churchyard cemeteries dating from the end of the eleventh century? Can we formulate general conclusions upon two or three documentary sources?

The question is, in which region(s) or in centres? One important fact should be kept in mind: the „fashion” of burials in churchyards logically can be imagined around the earliest religious and political centres, while in peripheral areas, the churchyard burial was likely adapted later, after the decrees at the end of the eleventh, and beginning of the twelfth century. This can be regarded to the Transylvanian Plateau as well, as far as the foundation of the bishopric at Gyulafehérvár (Alba Iulia, Romania) can be put around 1009. Is it possible that there were no churchyard cemeteries in the new political and Christian axis of Transylvania in the eleventh century?

The best case to exemplify this is the graveyard around the cathedral of Gyulafehérvár (Alba Iulia, Romania), which was dated to the twelfth-thirteenth century by the archaeologist. Yet, the find material from the site cannot be dated to the twelfth century, rather to the eleventh century period, provided that we accept the recent typo-chronological investigations in the Carpathian Basin or the Transylvanian Plateau.

Likewise, the first phase of the Kolozsmonostor (Mănăştur, Romania) graveyard is possibly earlier. It seems that the opening phase of the Kolozsmonostor graveyard is not a typical churchyard cemetery, but it developed as a churchyard later. It is likely, that the first graves were buried in the eleventh century in a proto-Christian, not sacrificed burial ground, where a church was built, and the cemetery was continued as a churchyard.

Among the listed forty-six churches, I suggest to investigate the topographical connections between the church and the cemetery:

1. Where is the church situated inside the graveyard?

2. In which cases are the churches themselves used as burial grounds, if not, what is the reason for that?

With regards to the geographical and chronological relations of the churchyard cemeteries, it is apparent that they are present from the northern till the south-south-eastern areas of the Plateau. Their distribution does not indicate of any information except for the present state of research. The chronological analyzes of those eleventh through thirteenth century graveyards are among the tasks for future surveys.

Social status and churchyard cemeteries

The identities or ethnicities of individuals as well as communities buried in churchyards are among the significant research interests of medieval archaeology. The simplification or the purity of burial rites from the early eleventh century meant that the social status, cultural origin, or the value system cannot be concluded. The colourful, heterogeneous traditions were replaced by the puritan and egalitarian eschatological image of the Christianity, requiring uniform burial rites, which do not reveal information on cultural origins, or social rank.

All those symbols, which denoted the appreciation, social status, or family prestige in the graves in the period before King Stephen I, such as weapons, equestrian burials, ornamented dresses, were superseded by Christian traditions in the social etiquette. Similarly to other historic periods and other geographical regions, the contest between medieval individuals as well as families to symbolize social status and wealth manifested, but in other forms.

Although Christianity, due to its egalitarian nature, displaced the material symbols from the burial rites (About the Christian eschatology see Rush 1941. In this respect it is striking that the burial with swords became again popular among noblemen from the

sixteenth century onwards), the Church allowed another form of representation. This tendency is apparently represented in the capitulare of Theodulf, according to which, the bishops, the monks, the priests and the meritorious laymen can be buried inside the church. In the context of medieval laymen, this contest for the right of being buried in the church meant the same as the weapons, horses or other decorated equipments in the graves. The poorness of grave goods is not indicative of the poorness of the society; rather it is a reflection of imaginary purity of the medieval society.

Further on, I would like to assess my conclusions on the chronological phenomena of churchyard cemeteries:

1. In some cases the antecedent of the graveyard is a row cemetery, or a proto-Christian cemetery, such as in case of Kolozsmonostor (Mănăştur, Romania), where the burial place was possibly sacrificed later.

2. The dating of the churchyard cemeteries cannot be automatically connected to the documentary sources, it is probable that churchyard cemeteries were present in Transylvania before the synods of Szabolcs (1092), Tarcál (cca. 1100) and Esztergom (1104–1112/1113).

For instance the earlier dating of the graveyard at Gyulafehérvár-Cathedral (Alba Iulia, Romania) should be re-established. In fact, the decrees of the synods are the symbols of the spreading Christian faith and the archaeological legacy of the established royal-ecclesiastical authorities as well as administration. Thus, the appearance of such graveyards in the centres of the kingdom is not at all unexpected.

3. The locations of churchyard cemeteries in the Transylvanian Plateau are diverse: ecclesiastical-administrative centres Gyulafehérvár (Alba Iulia, Romania), seats of a counties: Kolozsmonostor (Mănăştur, Romania), Doboka (Dăbăcă, Romania), Várfalva (Varfalău, Romania), and rural settlements in the region: Kide (Chidea, Romania), Sztrigy-szentgyörgy (Streisângeorgiu, Romania), Szék (Sic, Romania) are all represented.

Perspectives

The further, multidisciplinary research of churchyard cemeteries could contribute to the information on the eleventh-thirteenth centuries in various ways; such as the determination of the birth place of individuals, the demographic processes, the quality of nutrition, the transformations in the mentality, the genetic attributes of the communities, or the interactions between the men and the landscape.

At the same time, the analysis of graveyards in the context of their micro-regions, the comparison of the revealed similarities will probably be a significant task for future investigations. This will hopefully offer a complex insight in specific features, for instance immigration processes, or intercultural relations (for instance the possible Székely and German connections)

Finally, these tasks could be the main challenges of recent archaeological investigations; however, no further steps can be done without the total excava-

tion of churchyard cemeteries, and the complex anthropological survey of the anthropological material. Another research direction could be the survey of those settlements, where the documentary sources suggest relatively late dating, but the archaeological data proves the existence of a graveyard from the twelfth century onwards. Compared with the document-based historical studies, here we can attest the almost limitless possibilities of archaeological research. We should not ignore this potential prospect!